ISSN 0235—07771

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 7

Ungari 1956 . . . . . U. Bereczki, V. Polgár, L. B. Piri, J. Isotamm
Mälupilte . . . . . Éva Tóth
Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all . . . . . Enn Sarv
Tartu noorte kirjanike laulud . . . . . Taive Särg
Lugemiskirjaoskus . . . . . O. Must, A. Must, V. Raudik
Internet ja teadmine . . . . . Mario Rosentau
Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest . . . Marika Mikkor
Terapeutilise suhte roll psühholoogilises abistamises . Kaia Kastepõld
Õiguse lähiajalugu . . . . . Joachim Rückert

KAUKAASIA EESTLASTE USUELUST JA RISTIMISTAVADEST

Marika Mikkor

ETNILISED JA IDEOLOOGILISED TINGIMUSED MUSTA MERE RANNIKUL

1882. aastal Samaara eestlaste rajatud Estonia külast alguse saanud lõunapoolne Kaukaasia Musta mere ranniku eesti asustus oli päritolult äärmiselt kirev. Eestlasi saabus sinna Krimmist ja Eestist ning muudest Venemaa eesti asundustest. Peagi said väljarännanud abielude kaudu omavahel sugulasteks, mis koos linnakultuuri mõjuga soodustas piirkondlike murrete ning kommete väljatõrjumist. Musta mere ranniku koloniseerimisel said Estonia naabriteks armeenia, bulgaaria, moldaavia ja mingreeli, Lindal kreeka, mingreeli ja saksa külad ning üksikud lätlased, Salmel ja Sulevil moldaavia ja armeenia, Punase-Lagedal kreeka külad. Kõik need rahvused peale sakslaste ja lätlaste olid õigeusklikud. Türgist ja selle mõjualadelt pärit sõjapõgenike — armeenlaste, bulgaarlaste, moldaavlaste ja kreeklaste omavaheliseks suhtlemiskeeleks külades oli türgi keel, mida eestlased ei osanud (Pint 1958: 25–25p; Volkova 1983: 114; Ioanidi 1990: 19).

Kultuuriliste, keeleliste ja usuliste erinevuste tõttu suhtlesid eestlased õigeusklike naabritega külades esialgu vähe. Eestlastele olid omased luterlikud traditsioonid. Ülem- ja Alam-Linda eestlased suhtlesid tihedamalt sakslastest ja lätlastest luteriusulis-te naabritega, lätlaste ja sakslastega ka abielluti, kuni nad viimaks eestistusid. Kaukaaslaste ja teiste lõunamaiste naabritega abielluti haruharva, eelkõige linnakodanike või jõukamate inimestega.

Linnades olid teiste rahvustega tihedamad kontaktid ja omavahel suheldi vene keeles. Eestlaste kokkupuuted võimuesindajatega olid kahte laadi. Võimudelt paluti abi mingreelide ja abhaaside röövkäikude vastu, mille peale enamasti soovitati eestlastel endil hakkama saada, vahel varustati asunikke püssidega. Teist laadi teated on sellest, kuidas kohalikud võimurid kutsusid eesti pilli- ja laulukoore esinema ning avaldasid eestlastele kiitust kõrge majandusliku ja kultuurilise taseme eest (vt nt Linda asutusest... 1885; Kider 1914).

1890. aastatel algas Musta mere ranniku kuurortide väljaehitamine. Eestlastel olid kohalike linnade ja kodumaaga tihedad kontaktid, neid iseloomustas suur liikuvus ja linnakultuuri tugev mõju. Piirkonna kultuurilise ja majandusliku õitsengu kõrgpunktiks oli 1910. aastate esimene pool. Tsaariajal reisisid väljarännanud ringi nii Venemaal kui välismaal, külastades sageli ka Eestit. Valitses usuvabadus.

Nõukogude võimu kehtestamise järel jäädi liikumisvabadusest ilma, alates 1920. aastate keskpaigast katkesid sidemed välismaailmaga, ka Eestiga. Purustati eesti külade suletus teistest rahvustest naabrite suhtes. 1920.–1930. aastatel keelustati luterlikud kombetalitused mitmesuguste surveavalduste tulemusena, kuigi konstitutsiooni järgi valitses usuvabadus. Rajati kollektiivsed majapidamised ja kaotati eestikeelne kooliõpetus. 1930. aastate lõpust algas naabruses elanud türgi päritolu armeenlaste asustamine eesti küladesse. 1940.–1950. aastail asustati gruusia mägihõime ümber lauskmaale ja eesti küladesse saabus sadu mingreele ja svaane. Ühine kool ja töö ja usuliste ning keeleliste tõkete nõrgenemine soodustasid segaabielusid. Eri rahvusest külaelanike omavaheliseks suhtlemiskeeleks sai vene keel. Lähedase naabruse ja tihedama läbikäimise tulemusel mõjutasid eri rahvustest naabrid üksteise tavasid üha rohkem. Õigeusklikel rahvastel säilivad mitmed vanad tavad sageli kauem kui luterlastel. Mingreelid ja svaanid olid varasematest õigeusklikest asunikest veelgi alalhoidlikuma kombestikuga. Et inimese elutähtpäevadega seotud tavad on rahvusvahelise iseloomuga, oli sünni- ja matusekombestikus kultuurilaene raske kindlaks teha (vt Mikkor 1992, 1994, 1998a, 1998b, 1999b). Selgepiirilisemad on erinevused ühe või teise konfessiooniga seotud ristimiskombestikus.

VÄLJARÄNNANUTE USUELUST

Enne nõukogude aega

Enamik Musta mere ranniku eestlastest oli luteri usku. Mõned õigeusklikud läksid Kaukaasias koguni luteri usku üle: "Usk on küll hoopis iseasi kui rahvus, aga siinsed õigeusulised eestlased püüavad igal võimalusel Lutheri usku tagasi saada, osalt sellepärast, et õigeusk neile venestamise tuhinas nagu kaela sunniti, osalt aga sellepärast, et siinse õigeusu preestrite ja munkade kõlvatu eluviis neile usu vastumeelseks on teinud" (Pihlakas 1906a). Tõenäolisemalt võis usu vahetamist põhjustada see, et eesti külade ühiskondlikus elus võtmetähtsusega ametikohad (külavanem, kohtumehed, kooliõpetaja ja kirjutaja) olid enamasti luteriusuliste käes. Haridus-, kultuuri- ja usuelu keskusteks olid koolkirikud, mille rajamist toetas luteri kirik. Klassiruumis oli altar usutalituste jaoks.

Esialgu peeti jumalateenistusi suuremates taludes. Estoniat külastas kohe asunduse rajamise järel 1883. aasta novembris Tiflisi saksa luteri koguduse kirikuõpetaja Ferdinand Hörsche(l)mann, peagi seati ametisse ka vöörmünder Joosep Kuusik. 1884. a esimesel jõulupühal esitasid küla noormehed ja neiud jumalateenistusel esmakordselt kaks vaimulikku koorilaulu, mis tähendas koorilaulu algust Estonia asunduses (Suits 1882–1916: 12–13, 15). Asunduste kultuuri- ja hariduselu oli luteri kirikuga lahutamatult seotud, köster-kooliõpetajad olid enamasti laulu- või pillikoori juhid. Kooliõpetajad algatasid külaraamatukogude loomise ja näitemängude korraldamise, kontsertidel ja näitemängudel koguti raha kirikuriistade, raamatute ja uute orkestripillide jaoks. Estonias muretseti 1889. aastal annetuste ja pidudel saadud sissetulekutega kirikukell ning 1897. a orel (Holberg 1919: 1–3p, vt ka M(ihkelson) 1899). Tähtsamad peod ja näitemängud korraldati kirikupühadel.

Kirikukohustusi täitsid kooliõpetajad ja vöörmündrid. Kirikuõpetajad käisid asundustes paar korda aastas, õnnistades vahepeal ristitud lapsed, laulatades kogunenud pruutpaarid ning korraldades leeri. Kuna õpetajad käisid harva ja lähemal luteri kirikut polnud, mindi 19. sajandi lõpul vahel laulatama Gruusia pealinna

Tiflisi (Ratassepp 1962: 3). 1917.–1918. aasta Estoniast on teada, et kuna kahe ja poole aasta jooksul ei käinud külas kirikuõpetajat noori leeritamas, lasid mõned pruutpaarid end õigeusu preestril laulatada. Ristimist ja matmist toimetas aga endiselt luterlik kösterkooliõpetaja (Holberg 1919: 1p–2).

Linnas toimunud avalikel üritustel respekteerisid õigeuslikud võimuesindajad ka luteri usku, näiteks Suhhumi põllumeeste seltsi maja õnnistamisel 1896. aastal. Kõigepealt viis tseremoonia läbi õigeusu vaimulik. Mingreelide, venelaste ja teiste kõrval olid asutajaliikmeteks eestlasedki ja neil soovitati oma usutalitus samuti läbi viia: "Kui õigeusu vaimulik maja õnnistamise ja pritsimisega valmis sai, pani Rõbinski ette, et ka eestlased võivad oma usu kombe järgi palvetada. Et aga selleks miskit ettevalmistust ei olnud tehtud, ei saanud muud teha, kui Jakob Mihkelson, kes katsepõllul järelevaataja ametis oli ja endine Estonia köster-koolmeister, tuletas paari sõnaga päeva tähtsust meele ja selle suure vabaduse täheks, et eesti mees ka inimeste hulka sai arvatud, sai eestlaste poolt choral "Oh võtkem Jumalat" fisharmoonia saatel lauldud... [---] Balti parunite orjad, rentnikud olivad täisõiguslisteks ilmakodanikkudeks peetud, nad võisid ühes Kaukaasia vürstidega ühe seltsi liikmed olla, see paisutas nende rinda ja vägevad palvehelid täitsivad ruumisi" (Eestlaste... *s.a.*: 12–12p).

Luteriusuliste eestlaste üritustel osalesid ka õigeusu vaimulikud. 1908. a 22. mail, taevaminemise pühal, pandi Estonia külas koguduse juuresolekul pidulikult uue koolkiriku nurgakivi, mispuhul kirikliku tseremoonia viis läbi õpetaja Bernhoff Tiflisist. Luterlikul tseremoonial osalesid peale eestlaste vene ja gruusia rahvusest tähtsamad võimutegelased, ringkonnaülem, jaoskonnaülem jt. Naabruses asuva bulgaarlaste küla Vladimirovka õigeusu preester luges seal samuti mõned palved (Holberg 1919: 2p). Luteri- ja õigeusuliste eestlaste endi vahel esines aga vastuolusid. Estonia küla vähesed õigeusklikud elanikud keeldusid koolimaja ehitamisel osalemast, "isegi allkirjad andsivad, et nemad seda maja ei tarvita, ega oma lapsi siia kooli ei saada. Ometi käivad praegu kõik küla õigeusuliste lapsed siin koolis" (Holberg 1919: 3). 1910. aastal õnnistas õpetaja Bernhoff sisse Estonia uue palvemaja. Kaks päeva kestnud pidustustel osalesid ka Linda ning Suhhumi eestlased ning naaberkülade venelased, mingreelid jt, kokku ligi 400 külalist (Holberg 1919: 3p).

Eestlased uudistasid ka õigeusklike usutalitusi. 1911. aasta 6. jaanuarist on kirjeldus, kuidas käidi vaatamas Estonia küla naabruses Drandis asuva meestekloostri rongkäiku vee äärde vee pühitsemiseks. Kirjelduses ei jäetud mainimata, et eestlaste hulgas oli veneusulisi vähe (Pint 1958: 28p).

Peale Estonia koolimaja ehitusega seotud vastuolude luteri- ja õigeusuliste eestlaste vahel on Estoniast veel üks, varasem teade usuvastuolude kohta. 1896. aastal Estoniasse saabunud kooliõpetajat August Härmsi tunnustati nii õpetajaameti kui hea vene keele oskuse pärast, külarahva meelepaha pälvis ta aga vene õigeusku neiuga abiellumise tõttu. Asundust aeg-ajalt külastav kirikuõpetaja Bernhoff olevat samuti sel põhjusel tema vastu vaenulik olnud. Asi lõppes sellega, et kooliõpetaja pidas paremaks 1899. a ametist lahkuda (Suits 1882–1916: 19–20). Küla eliiti kuuluvad inimesed olid luteri usku ning Härmsile oli pruutki nende seltskonnast valmis vaadatud. Vene õigeusku, olgugi et lugupeetud eesti perekonnast neiuga abiellumine kutsus esile üldise põlguse (Pint 1958: 27p–28, 41p).

Enamik Kaukaasia eestlasi puudutavaid lehesõnumeid ja memuaare on kirjutatud luteriusuliste poolt ning esmapilgul jääb mulje, et asundustes elas vaid üksikuid õigeusku eestlasi. 1901. aasta *Uues Ajas* tuuakse aga ära järgmised andmed: "Suhumi ümbruses elab õigeusulisi eestlasi pääle paari saja hinge juba seitseteistkümmend aastat, aga kirikuga ei ole neil pääle laulatamise midagi tegemist. Lapsed ristivad nad suuremalt jaolt ise, niisama matavad ka surnud. Umbes kümne aasta eest käisivad nad siinse piiskopi juures palumas, et neile siia Eesti keelt mõistja preester ametisse pandaks. Piiskop käskinud palvekirja anda, mida nad ka teinud, aga kõik olla tähelepanemata jäetud. Lapsed käivad neil Luteruseusu koolis, kus nad lugema ja kirjutama õpivad, aga usuõpetus jääb neile tundmata. Kirikuid on siis üsna küll, aga keele puuduse pärast peavad nad säält eemal olema. Suhumi linna kirikus on mitu preestrit ametis; oleks soovitav, et sinna üks eesti keelt mõistja preester ametisse seataks, see oleks sellepärast kõige parem, et eestlased mõlemil pool linna elavad" (Elanik 1901). Et viis aastat varem pakuti Suhhumi ümbruse eestlaskonna arvuks 587 inimest (M(ihkelson) 1894: 20), võib sellest järeldada, nagu oleks neist kolmandik õigeusklikud. Võimalik, et *Uues Ajas* liial-

dati. Kindlasti kirjutasid luteriusulised agaramalt Eesti lehtedesse ja jäädvustasid oma mälestusi sagedamini kirjalikult.

Taga-Kaukaasias olid nagu mujalgi Tsaari-Venemaal luteriusulised rahvakillud väiksearvulised ja kihelkondade piirid suured. Luteriusulised Suhhumi piirkonna eestlased, sakslased ja lätlased allusid esialgu Tiflisi, 1890. aastate keskpaigast aga Batumi-Kutaisi õpetajale: "Kihelkonna piirid, mis üks õpetaja peab läbi käima, on Venemaal, näituseks Siberis, tihti suuremad kui mõni Euroopa riik, mis sellest tuleb, et lutheriusulised, keda Venemaal vähe, muu usuliste seas üksikult või üksikute koloniide (asukülade) kaupa laialt üksteisest lahus elavad. Ennemalt oli terve Taga-Kaukasia, s.o. 214,000 versta — üksainus Lutheri-usu kihelkond, aga umbes 12 aasta eest lahutati Kutaisi kubermang, ühes Suhumi ja Batumi maakondadega ise kihelkonnaks. [---] Üksikud või ka ühendatud kolonid on nagu era-kogudused kihelkonnas, kus köster-koolmeister igal pühapäeval Jumalateenistust peab, ristib, matab, leerilapsi ette valmistab jne. niisuguseid kogudusi on Suhumis — kolm Eesti[1], neljas Saksa (2 küla: Gnadenberg ja Neudorff) ja viies linna Saksa kogudus. Õpetaja ise käib kaks korda aastas kõik asutused läbi, võtab lauarahvast ja õiendab muid suuremaid talitusi. Tuleb vahel ette, et näituseks pruutpaarid õpetaja tulekut oodata ei jõua, siis sõidavad nad pärast seaduslikku mahakuulutamist laevaga Batumi õpetaja juurde" (Pihlakas 1906). Sõnumis lisatakse veel, et külarahvas saab kirikuõpetajaga hästi läbi, et igas palvemajas, s.o koolkirikus on orelid ning et kasutusel on uued lauluraamatud.

Umbes aastast 1894 tegutses Suhhumi ümbruses Batumi õpetaja Bernhoff. 1892 tegutses Suhhumi piirkonnas Tartus õppinud kirikuõpetaja Heine: "Varsti pärast ametisse saamist käis ta ka Estonias ja laulatas seal neli noort paari, aga vene keeles, sest et ta eesti keelt sõnagi ei mõistnud. Hiljem tuli ta tagasi ja elab juba paar kuud meie külas, et Eesti keelt kätte õppida. Jõulu laup. õhtu pidas ka Eesti keeles esimese jutluse, küll veel mitte pääst vaid raamatust, aga väljaütlemine ja keelemurre oli selge ja puhas, nagu sündinud Eestlasel" (Pihlakas 1892).

[1]Suhhumi ümbruse kolm eesti kogudust olid Estonia, Ülem-Linda ja Alam-Linda.

Suhhumis elavad eestlased osalesid esialgu saksakeelsetel jumalateenistustel. 1903 pidas õpetaja Bernhoff Jakob Mihkelsoni uues elumajas esimese jutluse ja võttis rahvast armulauale. Mihkelsoni maja sai Suhhumi eestlaste kultuurielu keskuseks. Aastaid koguti raha palvemaja ehitamiseks. 1914 alustati Suhhumis luteri kiriku ehitamist, mis lõpetati 1915. Puhkenud maailmasõja tõttu sai sakslastest ehitusmeister Bamele ja kahele kirikunõukogu liikmele osaks pagendamine (Eestlaste... *s.a.*: 10p)[2]. Luteri kirikus käisid koos eestlased, sakslased ja lätlased: "Sakslased nimetasivad teda "meie" kirikuks, mille vastu eestlased protesteerisivad, teda Suhhumi Ew-Luter. kirikuks nimetades." Kirikunõukogu liikmeks oli ka Jakob Mihkelson ning kirikut toetasid rahaliselt ka Estonia ja Linda külade eestlased (Eestlaste... *s.a.*: 11).

Salme ja Sulev ning Eesti-Aiake kuulusid Mustamere kubermangu ning seal käisid teenimas Novorossiiski kirikuõpetajad. Sulevi küla kultuurielu kohta on kunagine vöörmünder Villem Ludvik kirjutanud: "Esialgne elu oli Sulevis ilma mingisuguse ühistundeta, ei kirikut, ei kooli ega ka kõrtsi. Iga mees elas omaette nii kui mõistis. Ainukest vaheldust tõi maikuus 1894. a. Sulevisse pastor Adrian Schultseri seie ilmumine, kes kiriklika talitusi toimetas Johan Heilmani ruumides. 1894. aastast saadik käis pastor Schultser kuni 1907 iga aasta Sulevis kiriklika talitusi toimetamas. On asja selle auväärt minevikku tagasi vaadata. Ilma uhkuseta, kõikide vastu lahke, võitis tema Sulevi asunikkude südamed jäädavalt enda poole. Tema tulekut oodati alati igatsusega. Aastani 1901, kui hakati kooli saalis Jumala teenistust pidama, võttis tema korteri Villem Ludviku juures, kus tema lapsi leeritas ja kokku kogund rahvale küll tõtt küll nalja pakkus. Oma kõrge vanaduse peale vaatamata oli tema tubli mägede ronija.

[2] Ärevatel aegadel sattusid muidu respekteeritud luteriusulised "eurooplased", teiste hulgas eestlasedki kahtluse alla, nii ka muidu hästi õnnestunud 1914. aastal nelipühil Suhhumis toimunud Kaukaasia eestlaste laulupeoga seoses: "Siinjuures peab seda tähendama, et laulupidu oli maikuu lõpus ja sõda algas juulikuus, kus sakslasi koledasti vihati. Vene sandarmeeriale või tõsi vene meestele näitas, kes eesti ja saksa vahel vahet ei tea, Eesti laulupidu kui poliitiline fakt olema, kus arvati, et sel kombel saivad saksa salakuulajad rahuliste oma tööd teha. Tulivad Suhhumi kõige nelja ilmakaare poolt ja kadusid nägemata Kaukaasia mägedesse või orgudesse" (Eestlaste... *s.a.*: 9p–10).

Kord jahil öösel laskis tema suure metssea. Sulevi jahimehi ei unustanud tema iialgi, tõi neile alati Novorossiiskist püssisi, püssirohtu, patronid, tongisi ja muud jahitarvitusi imeodava hinna eest. Jutlustes käsitas tema vabameelseid mõtteid, nimetas ennast liberaaliks. [---]" (Ludvik 1925: 284–286). Villem Ludvik oli Sulevi vöörmündriks aastail 1895–1900. Kirikuõpetaja puhul peeti kiiduväärseks eelkõige seda, et ta oli tubli jahimees. Ka Salmes ja Sulevis olid kultuuri-, haridus- ja usuelu esialgu tihedalt seotud. Sulevis koguti 20. sajandi algusaastail kooliõpetaja Mart Põdderi eestvõttel pidudel raha nii oreli kui puhkpillide ostmiseks. Pasunakoor loodi 1911. a (Kirkmann 1912). Suhhumi ümbruses olid selleks ajaks juba mitmed pillikoorid jõudnud tekkida ja hingusele minna.

Ajalehtedes kirjutati Salme ja Sulevi usuelust vähe, 1913. aastal mainiti usuleigust: "Vaimliselt on siinsed asunikud kaunis hästi edenenud. Ajalehte loetakse pea igas peres ja ka kogu raamatuid tarvitatakse rohkel arvul. Mõlemis külas on oma ministeriumikool. Salmes kahe- ja Sulevis üheklassiline. Mõlemad koolimajad on ka asunduse kirikuteks, kui iga kahe, kolme nädali tagant kohalikud köster-kooliõpetajad jumalateenistust peavad. Jumalateenistusest osavõtmine ei ole siin küll moodis, kuid seda paremine passib alkoholipruukimine. Sellele aitavad rohkeste kaasa asunikkude suured viinamarja aiad, kust iga aasta hulka marju saadakse, mis kohe viinaks aetakse" (Muga 1913: 200). Lõpetuseks lisatakse, et alkoholi liigtarbimine iseloomustab eelkõige Salme küla ja et asunduste seltsielust võetakse usinalt osa.

Mõned Musta mere rannikule rännanud eestlased olid varem seotud prohvet Maltsveti usuliikumisega. Osa Maltsveti endistest jüngritest või nende järglastest läks Krimmist edasi Kaukaasiasse, näiteks elasid Estonias jutlustaja Mari Kusnetsi sugulased (Pint *s.a.*: 16p). Kuid juba enne Musta mere rannikule jõudmist oli nende usuline aktiivsus vaibunud ning neist olid saanud "tavalised" luterlased. Juhan Leinbergi vennapoeg Gustav Malts kirjutas 1904, et veel kümne aasta jooksul kestis Krimmis kodumaalt kaasa toodud karskus ja vennaarmastus: "Siis aga hakkas vägev vaenlane alkohol ikka rohkem ja rohkem võimu oma kätte kiskuma, mis temal ka paraku Jumal täieste korda on läinud!" (Malts 1931: 430.) Luterlikel jumalateenistustel osalesid maltsvetlased kohe Krimmi asumisest peale (*ibid.*: 427–429). Jakob Nerman

oletas, et 1880. aastatel Eestist Kolga kandist väljarännanutest võisid samuti mitmedki olla endised maltsvetlased (Nerman *s.a.*: 2) ning ma olen temaga üsna päri. Mõned võisid olla aga varem väljarännanud maltsvetlaste sugulased.

Musta mere ranniku eestlaste tähtsamad kultuurisündmused toimusid luterlikel usupühadel. Samaarast väljarändamine oli samuti ajastatud usupühale: "Kevadeks oldi kõige sellega valmis saadud ja reis kaugele maale, tumedale tulevikule vastu, hakkas 5. mail 1882 aastal just taevaminemise neljapäeval pääle. Oli kena kevadine päev. Kaunis suur rahvahulk oli väljarändajaid saatma tulnud. Lauldi paar vaimulikku reisilaulu, peeti palvet ja keegi noormees P. Kolju pidas ka ilmaliku kõne. Silmapilk oli tõsine, pühalik ja liigutav" (Suits 1918: 8–9).

Musta mere ranniku eestlaste suhtumisest lahkusulistesse kõneleb halvustav teade 1885. aasta *Olevikust* Lindas käinud baptisti jutlustajast: "Kodumaa usumäratsejad ei taha meid siin ka rahule jätta. Nimelt tuli meile üks Baptisti missionäär eht Läänemaa seltsi. kaks püha pidas ta lugemisetundi ja nädala sees käis ta tubliste pere perelt rahvast oma võrku meelitamas, kus tal ka korda läks mõningaid nõdrausulisi oma võrku saada. Asutuse politsei keelas lugemised ära ja ringkonna maavalitsuse poolt keelati talle küladesse käimine ära. Nõnda oleme nüüd sest haigusest päästetud ja võime ainult rõõmustada" (Linda asutusest... 1885). On aga teada, et Salme puhkpilliorkestri asutasid 20. sajandi algul Maltsveti jüngri Toomas Tanveli[3] Krimmist edasi rännanud sugulased, tuues kaasa puhkpillid (Nerman *s.a.*: 2, vt ka Mikkor 1998b: 139, 161). Ka Estonias oli endistel maltsvetlastel hea positsioon. Toodud tsitaat pärines aga Lindast, mille asutajateks oli Maardu koolmeister ja pasunakoori juht Mihkel Kaares, kes ärgitas ka teisi pasunakoori liikmeid Kaukaasiasse rändama (Mikkor 1998b: 47–48).

Üht-teist on teada ka üksikute tähtsamate asunike usuelust. Estonia küla maakuulaja Peeter Piiri surma puhul *Sakalas* ilmunud järelehüüdes kirjeldatakse teda kui igati jumalakartlikku meest: "Ta oli omas elus väga tööarmastaja, kes ka minutitki asjata ei raisanud, kuid palvega hakkas ja lõpetas ta oma päevatööd, pühapäevadel aga ei lubanud ta omas majas vähemadki tegemist peale

[3]Toomas Tanveli kohta vt Materjale... 1931.

tarviliste talituste. See oli temal täielik rahupäev, kus ta iga kord oma perele jutlust ette luges. Oli ka aegu, kus ta puudustega pidi võitlema, aga enamiste käis ta käsi väga hästi, sest et ta kõige hoole ja vaevanägemise juures väga kokkuhoidlik oli, kes tühja kasuta ja uhkuse asjade peale midagi ei kulutanud. See tegi aga talle võimalikuks kasuliste asjade heaks paljugi kulutada. Nimelt oli ta väga suur kirjanduse ja teaduse armastaja ja Samarast ära tulles olnud tema Eestikeelne kirjavara peale ajalehtede, mis ta sestsaadik kui õnnis Jannsen Pärnu Postimeest hakkas kirjutama ühtesoodu luges, 1400 eksemplari suur" (Pihlakas 1892a).

Nõukogude ajal

Pärast oktoobrirevolutsiooni, kodusõja aastail sattusid kirikuõpetajad asundustesse juhuslikult ja harvem. Nõukoguse võimu lõpliku kehtestamise järel algas aktiivne asunike ümberkasvatamine, mida iseloomustasid eesti kommunistide ajalehe *Edasi* keelepruuki matkides sellised märksõnad ja lööklaused nagu "laiaulatuslik usuvastane hoogtöö", "kommnoorsoo jõulud" jne jne. Usutalitused polnud otseselt keelustatud, kuid tugeva ideoloogilise surve mõjul hakkas usuelu illegaliseeruma.

Sulevis mäletasid vanemad naised veel 1980. aastatel viimaseid leere: "Leer oli Salmes Tooma Madise juures puu all, pinkide peal oli istumine. Majadesse ei lubatud enam. Leeris olid 16–17-aastased, vanemaid enam polnud. Oli 20–25 inimest. [---] Miskit pidu ei olnud. Ise tehti söögid, puu all olid lauad. Siis õpetaja andis oma pühad koogid ja viina (veini) anti ka pisikese topsiga" (Mikkor 1984: 84). Vahepeal polnud enam aastaid leeri. Amalie Juhkum meenutas 1984. aastal 60 aasta tagust, väidetavalt viimast leeri, kus osalesid nii Salme kui Sulevi noored: "Ükskord läks lahti jutt, et papp tuleb Salme. Ega seda ei lubatud hästi. Ei lastud koolimajja ega kuhugi. Tädi võttis oma toa juurde, viigipuu alla tehti suur altar. Oma ema oli ka võib olla vähe usklik. Ise olin 15-aastane, 1924. Papp ei taht võtta leeri. Tädi mõjus nii palju peale. Leerilapsi oli Salmest ja Sulevist kokku vast 49. Mõned selleealised läksid, mõned jäid ära ka. Oli vanemaid ka, üle kahekümne. Õpiti kaks nädalat. Papp ütles, et see, mis õpime, on ikka histooria, nii nagu on Lenin suur mees, oli ka Jumal kunagi. Kui leerist lasti lahti, anti koogitükk suhu ja viin. Teine

aasta tuli jälle papp. Ema andis raha, et läheks lauakirikusse. Ei läinud, läksin hoopis peole. Siis papp kurtis, et noored on hukka läinud. Leeri puhul tädi andis lõuna, papp oli lauas ja sugulased. Õhtul oli seltsimajas pidu. Leerikleidid olid ka, eks nende pärast sai mindudki. Kõigil olid valged kleidid, lipsud või pandikud, kuidas neid peab ütlema, küljes. [---] Mõned naersid veel seda asja. Peale selle pole seda asja siin külas olnud. Leerist jäid ära vähesed, komsomooletsid, tüdrukutest ei jäänud vist keegi ära. Lapsed käisid iga päev Sulevist Salmesse jala. Leer oli varasügisel. Viigi all oli, viigid kukkusid pähe. Viikidega oli päris häda, jätsid riietele plekke..." (Mikkor 1984: 192–194).

Lembit Võime väitis omal ajal 1924. aasta kohta: "Asunikud olid omaks võtnud ilmalikud kombetalitused" (Võime 1980: 142). Tegu on ajaloolaste tavaga otsida allikatest parasjagu valitseva ideoloogiaga kooskõlas olevaid näiteid. Võime viitas ühe Sulevist pärit kommunistist korrespondendi artiklitele ajalehes *Edasi*, milles kirjeldati Salme viimast leeri teisest vaatevinklist (Viktor 1924 ja 1924a). Sulevist kirjutati järgmist: "Silmas pidades pappide musta minevikku Eestimaal ja nende vasturevolutsioonilist tegevust Venes, ei lubanud revolutsioonilised sulevlased papil jalgagi oma küla piiridesse tõsta. Papp läks õhates ja needides Sulevist mööda Punaselagedale. Sulevlased aga toimivad ristimist, matuseid ja abielu liitusid ilmalikul kombel, mis annab tunnistust nende tõusvast hariduslikust tasapinnast" (Viktor 1924). 1980. aastatel rääkisid sulevlased mulle, et esimesteks komnoorteks hakkasid neil küla autsaiderid, kes kaebekirju sepitsedes sugulastelegi ei halastanud.

Kahel järgmisel aastal kirikuõpetaja käis Sulevis, kuid 1926. aastal ei leidnud ta seal peavarju: "Ka asunduse kogudus puhkab surma und. 1925. a. käis Pihkva õpetaja Jõgi siin vaimulikke talitusi toimetamas, kuid aasta hiljem ei leidunud terves külas isikut, kes õpetaja mõneks päevaks korterisse oleks võtnud. Seepärast pidas ta linnas jumalateenistust, kuhu kolmest asundusest kokku sada inimest oli tulnud. Ka oli kolm leeriõpilast. [---] 1927. a. oli nõnda samuti, kuna 1928. a. vaimulik hoopis tulemata jäi. Pühade ajal ei ole meie asunduses enam 6 aastat palvetundi peetud, rääkimata pühapäevadest. Kokkutulek on juba sel põhjusel võimata, et vaevaks ei võeta kogudust seaduslikult registreerida" (Eestlased... 1929). Tõenäoliselt ei juletud kirikuõpetajale

öömaja anda. Salmest kirjutas keegi kommunist samal aastal artikli "Usumürk on hävinemisele määratud" (Osavõtja 1926). Samas ei räägi sajakonna inimese osavõtt linnas toimunud jumalateenistusel sugugi usuleigusest. 1928. aastal hakati Sulevi koolkiriku inventari laiali tassima, palvesaali kirikupingid viidi rahvamajja ning kroonlühtrile ja altari pildile otsiti "paremat rakendust" (Eestlased... 1929).

Eesti-Aiakeses toimus viimane leer 1926. aastal (Mikkor 1984: 254). 1926. aastal käis kirikuõpetaja Salmes inimesi armulauale võtmas, kuid leeri seal enam ei korraldatud, kommunistide häälekandja andmeil polnud selleks soovijaid (Osavõtja 1926). Milliseid konkreetseid usuvastaseid sanktsioone kasutati, selle kohta andmed puuduvad. Nõukogude repressioonid algasid juba 1920. aastate algul, näiteks kirjutati 1921. aastal Salmest, et kõik sepad on vangi pandud ja ei ole enam kedagi, kes hobuseid rautaks, ning et "ka Eesti kommuniste on siia juba hea kari söögi peale saadetud, kes asunikkude poliitilise vaadete järele peavad valvama ja nende kohale jõudmise ja valvamise järele ongi kohe mitmed vangi võetud ja kinni pandud" (Salme... 1921).

1929. aastal saatis üks anonüümne pealekaebaja Salmest kirja *Edasile*, milles kurdeti, et endine vöörmünder pole loobunud usutalituste läbiviimisest: "Salme asunduse üldkoosolekul arutati J. Tiismuse valimisõiguse asja. Tiismus on kümned aastad usu alal töötanud (ristinud, matnud) ja peab praegugi seda ametit, üldkoosolek aga otsustas Tiismusele häälteõiguse alles jätta, sest "kes neid usuasju ikkagi korras pidavat". Tiismus olla vana mees ja see "amet" temale "kondijärele", mis tast siis "kiusata". Nähtavasti ei ole nõukogude seadused, millede põhjal usu-teenijatel valimisõigus ära peab võetama, meie külas maksvad. Üldkoosolekul tehtud viga peab ruttu parandama" (Elanik 1929).

RISTIMISKOMBESTIKUST

Küsitlesin Musta mere ranniku eestlasi ristimistavade osas aastatel 1984–1988 ja 1996–2000[4]. Selleks ajaks oli eesti külades

[4]Osa materjale asub Eesti Rahva Muuseumi etnograafilises arhiivis (Mikkor 1984, 1985, 1985a, 1986, 1997), osa on autori valduses.

valdavaks saanud armeenia ja gruusia rahvusest õigeusklik elanikkond. Eesti-Aiakeses ja selle naabruses elas arvukamalt kreeklasi ja venelasi, siin-seal ka moldaavlasi. Venelased olid sinna asunud sageli juhuslikult ja üksikult, vaid Eesti-Aiakesse asustati 1940. aastatel plaanipäraselt vene asunikke. Päris eesti külaks võis 1980. aastatel pidada veel Sulevit, kus armeenlasedki oskasid eesti keelt. 1990. aastateks olid ka Sulevi lapsed eesti keelt unustamas.

Üldine õhkkond polnud Musta mere rannikul 1980. aastatel sugugi nii ateistlik nagu Eestis. Enamik erirahvuselisest elanikkonnast kuulus õigeusku, kuid on märkimisväärne, et esindatud olid ka mõned protestantlikud usulahud, näiteks nelipühilased ja baptistid. Vabakirikute liikmed olid valdavalt venelased, valgevenelased ja ukrainlased, kes elasid Musta mere ranniku linnades kompaktselt. Eestlaste kontaktid nendega olid napid, Suhhumis kuulus ka üks Ülem-Lindast pärit eesti perekond baptisti kogudusse. Nelipühilastega ja baptistidega oldi Suhhumis naabrid ja töökaaslased ning käidi koos koolis. Maa põliselanikest abhaasidest oli osa islami, osa õigeusku. Eri usundite ja konfessioonide esindajad elasid läbisegi ning olid üksteise suhtes tolerantsed. Mingit avalikku või illegaalset usulist agitatsiooni ei esinenud, Suhhumis olnuks kujuteldamatu, et keegi oleks näiteks tänaval oma usulisi tõekspidamisi hakanud teistele tutvustama. Usk oli eluviis, teisi võis mõjutada eeskujuga ja palvete abil.

Eestlased torkasid selles religioosselt meelestatud rahvastepaabelis silma usulise leigusega, eriti Sulevis. Linna ja Suhhumi ümbruse eestlased puutusid kokku nn musta maagiaga, näiteks kohvipaksu pealt ennustamisega. Mingitest luterlikest usukommetest märki polnud, kui keegi midagi uskuski, siis oli see tema enese asi. Küllap oli see nii pereti kui isikuti erinev. Eestlaste õigeusklikud naabrid olid märksa religioossemad, aga eriti olid neil au sees mitmesugused ebausukombed. Temperamentsematest õigeusklikest rahvustest olid eelkõige mõjustatud segaperede eestlased, samuti lähemad naabrid, sõbrad ja töökaaslased.

Õigeusklikel oli laste ristimine 1980. aastatel üleüldine, eestlaste puhul kohtas erisuguseid käitumisviise. Elviina Jakobson Estonia külast rääkis ristimisest järgmist: "Must rahvas ristib kõvasti, aga meie ei ole ei siia ega sinna. Mina olen kaks korda

ristitud. Esimest korda luteriusku (1910). Pärast isa võttis vene naise, siis ristiti veel kord. See naisterahvas oli nisukene. [---] Kui mind ennast ristiti, siis esimest korda oli oma küla mees, ja teist korda oli linnast mingisugune moonakas. Esimest korda ei mäleta, kui mind ristiti, aga teist korda mäletan, mulle valati vett igale poole pähe. Olin vist juba 8–9-aastane. Vaderid valiti siis uued, venelaste seast. Vanad vaderid tunnistasid mind muidugi surmani. Aga uued, need olid väga külmad. Vaderid pidid vaatama nigu oma laste järgi, kingitusi tooma, kui sünnipäev on. Läbi käisid nigu omad inimesed, ikka sugulaseks peeti. Kui luteriusku ristiti, oma küla mees ristis — Knuut Juhanes."

Ristijad

19. sajandi lõpust on laste ristimisest kirjalikke teateid Salmest ja Sulevist, Gagra linna perekonnaseisuaktide osakonnas oli veel 1980. aastatel säilinud Salme küla kirikuraamat, Eesti Ajaloomuuseumis Jakob Nermani fondis on aga Salme küla vöörmündri Johannes Tiismuse kirjutatud "Salme küla perekonna raamat", mille sissekirjutused algavad 1884. aastaga (f 309, n 1, s 65). Kirikuvanemad valiti Salmes 1885. aastal (Tiismus *s.a.*: 20). Kirikuraamatu andmeil ristisid Salme ja Sulevi lapsi 1880. aastail kösterkooliõpetajad Salme palvemajas[5]. 1885. aastast külastasid Salmet ja 1894. aastast Sulevit kuni kolm korda aastas Vladikavkazi evangeeliumi-luteriusulise *koguduse* pastorid (Tiismus *s.a.*: 20; Ludvik 1925: 284). Muude kiriklike talituste hulgas õnnistasid kirikuõpetajad vahepeal ristitud lapsi ja kirjutasid nad kirikuraamatusse. 1901. aastani viisid Sulevisse saabunud pastorid jumalateenistusi läbi Johannes Heilmani talus, hiljem toimus see valminud koolimajas. Lapsi ristiti aga 1890. aastaist vöörmündri poolt kodus. Kui kirikuõpetaja oli parajasti külas käimas, viidi laps koolimajja ristida (Mikkor 1984: 7, 83–84). Hädaristimise ehk *rutulise ristimise* viis läbi lapse isa või mõni teine isik.

Suhhumi ümbruse eesti küladest Estonias olid esimesteks kirikuvanemateks Jaan Kilk, Gustav Suits, Peeter Vatsar jt, kuni

[5]Ka Estonias oli 1885.–86. aastal, enne koolimaja valmimist, palvemaja, kus eestlased jumalateenistust pidasid (Suits 1882–1916: 16; Holberg 1919: 1–2).

viimaks "26. III 1905. a. No 1821 all kinnitati Sisemiste asjade ministeeriumi poolt Estonia Ew-Lutheruse kogudus, mis Batumi-Kutaissi kihelkonna abikogudus on, ning lubati omale kirikunõukogu valida. 19. VI valiti koguduse poolt esimene nõukogu, mille esimeheks Joosep Pint, liikmeteks Andres Tomberg, Jakob Suu, Gustav Mikson, Kristjan Suits ja Jaan Saaber saivad" (Holberg 1919: 3p). Kirikutegelaste nimed kattuvad enamasti küla tähtsamate ühiskonna- ja kultuuritegelaste nimedega.

Ristimise iga

Kirikuraamatu andmeil ristiti Salme ja Sulevi lapsi 19. sajandi lõpul enamasti 3–4-nädalaselt, harvem nädalaselt. 1910. aastate kohta kinnitasid küsitletud, et ristiti kuu kuni aasta vanuselt. Ristimine nihkus ajapikku hilisemale ajale, erandiks olid nõrga tervisega lapsed: "Kui laps oli nõrk, siis rutati ristimisega. Mind ennast ristiti alles aastasena, olin nii priske ja tugev, ei kardetud (1912). Oli kõva veendumus, et ei tohi matta ristimata" (Kuldkepp). Pole teada, et Kaukaasia eestlased oleks ristimata surnud last kuidagi eriliselt matnud. Kubanist Uus-Estoniast Sulevisse ümber asunud eestlane rõhutas, et Kubanis ei pandud ristimata lapse hauale risti. Sel põhjusel olevatki Kubani eesti külades ristimine püsinud veel 1960. aastatelgi: "Siin pole lapsi ristitud. Sulevis pannakse kõigile ristid, aga meie külas pandi ainult neile, kes olid ristitud. Sellepärast ristitigi. Mitte usu pärast, vaid seepärast, et kui laps ristimata ära sureb, jääb haud ilma ristita, see ka kole, vanemad siis kartsid" (Langebraun). Keskaegse uskumuse kohaselt ei pääsenud ristimata laps taevasse, vaid jäi ebamäärasesse seisundisse põrgu ja puhastustule vahel ning teda ei maetud ka kalmistu pühasse mulda (vt ka Hämäläinen-Forslund 1988: 26; Valk 1998: 144). Pärimuslikud kujutelmad ristimata surnud laste saatusest olid äärmiselt mitmekesised. Üldine oli see, et kui lapse elu oli ohus, viidi ristimine läbi kiirustades, kohe pärast sündi[6].

[6]Mõnedel rahvastel, näiteks Hispaanias Galicias esines kriitilistes olukordades, kui kardeti enneaegset sünnitust, koguni sünnituseelset ristimist (Kožanovski 1997: 310; vt ka Serov 1997: 335). Itaalias võidi last ristida sünnituse käigus, kui ta polnud veel ilmale tulnud (Fais-Leutskaja 1997: 271).

Ema ja last puudutavaid ristimiseelseid tabusid mäletati Kaukaasias harva: "Pidule küll ei läinud, enne kui laps oli ristitud. Ega kirikusse ei läinud enne. Ristimata last üldse kuskile ei jäetud, selle kurat viib ära. Kui laps oli vigane või nuttis, püüti ruttu ristida. Muidu ristiti, kui ema oli juba terve. Kui ikka suri ristimata, mis siis ikka sai. Aga ikka püüti ruttu ära ristida. Ristimata lapsel inimene oli ikka toas. Laps ristiti enamasti, kui oli võimalus. Kui viin oli juba valmis või oli vaja põrsast veel nuumata. Kuu aja pärast ikka. Rutuline ristimine — kui laps oli nõrk. Ristiti teisel päeval juba. Ristis peremees ise, kes vähegi oskas. Muidu ristis õpetaja või kooliõpetaja. Eks olid papid ka — käis kaks korda aastas külasse. Kui oli papp tulemas, oodati seda. Eks kooliõpetaja ikka ristis. Oli mõni papitaoline vanamees ka" (A. Juhkum). Uskumus, et valvamine ja tuli kaitses ristimata last vanakuradi poolt äravahetamise eest, oli tuntud Eestis ja mujalgi maailmas (Ploss 1884: 121; Holzmayer 1872: 100–101; Wiedemann 1876: 308; Grünthal 1924: 443; Manninen 1924: 45; Mikkor 1998c: 63; Valk 1998: 142). 1980. aastatel mäletati Eestiski uskumust, et üksijäetud lapse viib vanakurat ära (Mikkor 1989: 267). Niisamuti arvasid liivlased, et kohene sünnijärgne ristimine takistab kuradil lapse vahetamist (Loorits 1932: 161).

Erisuguste usundiliste kujutelmade püsimine ja mäletamine Kaukaasias sõltus nii piirkondlikust päritolust kui perekonna traditsioonidest. Ristimiseelse ajaga seotud tabusid tunti ka kirjanduse põhjal. Lapsepõlves Estonias elanud, hilisem sulevlane Adeele Teppe meenutas: "Seda polnud, et enne ristimist ei tohtinud last üksi jätta. Lugenud olen küll, et muidu vanakurat viib ära. Minul kasuisa oli köster-kooliõpetaja[7]. Ma lugesin keelatud raamatuid nii, et tagumiku all hoidsin neid, ees laual oli aga lasteraamat. Kui vanemad tulid, panin raamatu jälle istumise alla."

Ristimine nõukogude ajal

Nõukogude võimu kehtestamine tõi usuellu suuri muudatusi. Kuni 1920. aastate keskpaigani oli ristimine siiski eestlastel üleüldine ning selles osalesid ka uue maailmavaatega tutvunud ini-

[7]Adeele Teppe kasuisa Hendrik Holberg saabus Estoniasse kösterkooliõpetajaks 1916. aastal (Holberg 1919: 7–7p).

mesed. Üks Alam-Lindast pärit naine valiti oma venna ristiemaks Leningradis Töölisfakulteedis õppimise ajal 1925. aastal.

Suhhumi luteri kirik tegutses 1920. aastate keskpaigani, seal ristisid oma lapsi Suhhumi ümbruse eestlased, sakslased ja lätlased. Kirikuõpetajad käisid siis veel ka külades. Siiski oli aeg ärev. Punase-Lagedal väideti, et just 1920. aastate esimesel poolel polnud võimalik ristida, seda tehti taas kümnendi lõpul: "Ei siis ristimist ei olnud, aga teise ristisin küll (1928). Esimene oli nisukesel ajal, et oli segadus. Ristis keegi endine kirikutööline. Ristiti luteruse usku. [---] Siis inimesed olid ikke kutsutud, kui ta ristiti ja. Varrud ühe õhta olivad ja. Ei old midagi, söömalaud oli ja. [---] See oli niisama pool vargsel viisil ristitud, ta oli juba koolipoiss. Siis juba põlati seda ristimist ja ei lastud. Koolipoisi riided olid seljas" (Mustkivi). Viimased avalikumad ristimised toimusid 1928–1929, edaspidi tehti seda suure saladuskatte all oma pere ringis: "Minul vanem poeg oli 1931, kutsusin vanainimese ristima. 1934 oli suur raskolaatsivanie. Minul mees pandi kinni lapse ristimise eest, 5 aastaks. Ristija pandi ka kinni 5 aastaks. Ristimise ajal mees ja õde läksid kodunt ära, et keegi ei kahtlustaks. Seda ei tulnud siis pähegi, et oleks kellegi vaderiks valinud. Salaja ristisime, kellegile ei rääkinud. Hirmuga mõtlesime, et laps sureb ära ja ristimata. Kuidas panen talle kivi hauale. Vanainimene ise ristis lapse ära. Tegi kuuma tee ja pani mett sisse, hästi magus, et last ei põleta, nii kui vähegi sai, joodeti ära kõik. Ema hoidis siis last. Difteeria šaarikud pigistas siis katki, lapsel suust jooksis mäda. Laps oli 8-kuune. Predsetaatelil suri laps ära, oli türklane, Osman. Pandi risti asemel kivi. Mõtlesin, kui kole. [---] Mina 2 last ristisin kodus. Naisterahvas ristis. Tema mees oli vöörmünder. Tegime ka pilti sellest. Laual olid küünlad ja ristimise vesi ja puha. Minu mehe onu oli predsetaatel, jäi ka pildile, tema hävitas siis pildi ära" (Kuutman).

(Järgneb)

ISSN 0235—07771

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 8

Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike . T. Peter Park
Jefferson ja Ameerika iseseisvusdeklaratsioon . . . Raili Põldsaar
Kes ta on, ameeriklane — see uus inimene? . . . Krista Vogelberg
Põhja-Ameerika germanistika tänapäeval . . . . Thomas Salumets
Andres Pranspilli *Ameerika antoloogia* . . . . . Kersti Unt
Keel ja loodus . . . . . Noam Chomsky
Salaagent Sergius Riis Eestis . . . . . Eero Medijainen
Luulet . . . . . Elizabeth Bishop
Tumeda aine lugu . . . . . Jaan Einasto
Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all . . . . . Enn Sarv
Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest . . . Marika Mikkor
Õiguse lähiajalugu . . . . . Joachim Rückert

KAUKAASIA EESTLASTE USUELUST JA RISTIMISTAVADEST

Marika Mikkor

Ristimise motiivid

Ristimise sisuks on rituaalne pärispatu mahapesemine ja inimese vastuvõtmine kristlikku kogudusse, mis tähendab ühtlasi vastsündinu kui ühiskonna liikme tunnustamist. Kuid enamasti ei mõtesta inimesed seda nii. Varasemal ajal arvati, et ristimine peletab vastsündinust kurjad vaimud, ja ka tänapäeval loodetakse sellest lapsele maagilist kaitset (vt ka Hämäläinen-Forslund 1988: 49; *O tainstve* 1998: 30). Seni, kui ristimine polnud keelatud, ristisid Kaukaasia eestlased lapsi endastmõistetavalt. Kui aga ristimist enam avalikult ei soositud, tehti seda sageli näiteks lapse haigestumisel ning vahel kirjutatigi tervenemine ristimise arvele. Sageli soovitasid ristimist just vanemad inimesed. Ristimisest on läbi aegade loodetud maagilist abi lapse tervenemiseks: "Kui siin ristiti, ei olnud ühtegi vaderit, oli hädaristimine. Ei mäleta, kas vaderid olid. Laps oli raskesti haige, sellepärast ristisimegi. Kust seda meie teame, kas see aitas. Räägitakse, et uppuja haarab õlekõrrest ka kinni. Üks tütar, 9-aastane oli raskesti haige. Kui hakkas terveks saama, ütles, et mamma, kas sa ristid mu ära, kui ma terveks saan, ma lubasin. Aga kui terveks sai, ma ei ristinud. Tütar suri ära. See patt oli mul hingel" (Konks). Niisamuti oli Venemaal nõukogude ajal lapse haigestumine üks tähtsamaid motiive laste ristimisel (Nosova 1995: 85, 96–97). Ristimise

Algus eelmises numbris.

kaitsvasse toimesse on loodetud ajast aega. Ristimata surnud laste hingede õnnetust saatusest teises ilmas, sellest, et nad ei leia kohta paradiisis, räägivad õigeusu preestrid tänapäevalgi (*O tainstve* 1998: 14), põhjustades vanemates ristimata jätmise korral kibedat kahetsust ja piinavaid unenägusid (Nosova 1995: 97).

Raskelt haige lapse salajasel ristimisel ei järgitud luterlikke traditsioone rangelt: "Kõige vanem poeg on ristitud hädaristimisega, ta jäi difteriitiasse. Ristis oma küla mees. Lihtsalt jumalausus sai ristitud. Veneusku ma ei ristinud teda. Meie eestlased ei lähe keegi veneusku. Misjaoks, kui ma olen luteruseusuline. Oma mees oli õigeusku, tal oli ema vene külast. Meil praegu lõhutakse kõiki kirikus nii" (Kuutman). Häda korral otsiti abi õigeusu kirikust. Vahel ei osatud tagantjärele öeldagi, kuidas või mis usku laps sai ristitud.

Ehkki sageli soovitasid ristimist vanemad pereliikmed, pole ka näide Estonia külast, kus laps palus end ristida, seal midagi erandlikku. 1950.–1960. aastatel pöördusid Estonias mitmed koolilapsed oma vanemate poole sellise sooviga. Seejuures palusid eesti lapsed, et neid ristitaks *eesti usku*, s.o luteri usku. Ühelt poolt olid õigeusklikud venelastest, armeenlastest ja grusiinlastest koolikaaslased ristitud ning võisid ristimata eestlasi narrida. Samas tundub, et taheti end teistest siiski eraldada. Ka Venemaal on viimasel ajal rõhutatud ristimise rahvuslikke, etnopsühholoogilisi motiive (Nosova 1995: 88). Kuid juba ammusest ajast tähendas vene talurahvale ristimine peale konfessionaalse ka etnilisse ühiskonda vastuvõtmist. Mõisted "õigeusklik", "ristitud" ja "venelane" said rahva teadvuses sünonüümseteks (Listova 1995: 43).

Nõukogude ajal, kui ristimine sattus põlu alla, toimetasid seda salaja edasi endised vöörmündrid, näiteks Salmes Johannes Tiismus ja Sulevis Villem Ludvik: "Peale revoluutsiat pole ristimist olnud, aga üks õhtu on ikka olnud, kui enam ristimist polnud. Mõni külainimene ikka ristis, Ludviku Villem luges ja pani vett pähe" (Mikkor 1984: 7, vt ka 37, 63–64). Ülem-Lindas, Estonias ja Punase-Lagedal said 1920.–1930. aastatel ristijateks vanemad naised: "Minu mamma käis ka ristimas lapsi, tal olid need raamatud. Meil ükskord aastas käis saksa papp, ta käis siis eesti külas ka. Pole näinud, kas ristimisevette pandi midagi. Nad luge-

sivad ainult raamatust. Soe vesi oli. Ema ristis siis 1932. aastani. 1920ndate lõpust ristis" (Rjabitš).

Ka Venemaal levis nõukogude ajal paikades, kus läheduses polnud õigeusu kirikuid, "ristimine ilma papita". Seda viisid läbi endised vaimulikud või kogunisti vaimuliku hariduse ja seisuseta inimesed. Eristati veel ristimist ilma religioosse talituseta, kui vaimuliku rolli täitis vader (Nosova 1995: 88). Mordvas toimetasid ristimist vanemad külanaised (Mikkor 1998c: 65; Mikkor 2000: 127). Kirikuseaduste järgi ei võinud naised religioosseid kombetalitusi toimetada. Erandiks olid aga lapsi vastu võtvad külanaised[8], kes kriitilises olukorras olid lausa kohustatud seda tegema, et laps ei sureks ristimata. Sellisel juhul oli rituaal lihtsustatud. Pärast nõukogude võimu kehtestamist, millega kaasnes kirikute hävitamine, olid sünnitusi vastu võtvad külanaised laste ristijaks veelgi sagedamini (Listova 1989: 148–149). Varasemal ajal, kui kirikut ei vaenatud, oli ristimine vaimulikku seisusesse mittekuuluvate inimeste poolt respekteeritud seoses hädaristimistega ning kirik koguni nõudis seda. Inimesed laiendasid aga seda õigust ka mittekriitilistele olukordadele[9].

Nõukogude ajal nihkus asundustes ristimine aastate taha, mis oli tüüpiline ka mujal Nõukogude Liidus.

---

[8]Sünnitusi vastu võtvad naised toimetasid hädaristimist ka katoliiklikel rahvastel (Fais-Leutskaja 1997: 271).

[9]Näiteks Soomes ei piirdunud isetegevuslik kodune ristimine vaid hädaolukordadega (Vt Hämäläinen-Forslund 1988: 49). 19. sajandi Gruusia mägipiirkonnast Svaneetiast on aga kirjutatud, kuidas sealsete isehakanud pappide isetegevus põhjustas kohaliku ristimistraditsiooni kirevuse ja muutumise tundmatuseni (Solovjova 1995: 141). Nt on kirjeldatud ristimist 19. saj. Svaneetias, mis seisnes selles, et isa viskas vastsündinu hälli kaks kuuli, ühe enda ja teise lapse eest, nimetades seejuures lapse nime. Kuulid sümboliseerisid isa ja poja vahelisi sidemeid, kusjuures isa nägi pojas eelkõige abilist *veritasu veretöös*, kui solvangu eest tasumine sai elust kallimaks. Vahel piirdus ristimine lapse kohal ristimärgi tegemisega (Solovjova 1995: 141). Ka 17. sajandi Gruusiast on märgitud, et kuigi kirikupead nõudsid ajast aega ettekirjutatud kaanonitest kinnipidamist, olid diakonid ja vaimulikud isegi nagu kord ja kohus ristimata (Solovjova 1995: 125).

Veel 1930. aastatel tegelesid ristimisega asjasse pühendatud külainimesed, nende surma järel aga loobusid mõnedki ristimisest väidetavalt seetõttu, et 1930. aastate lõpust oli ainuvõimalik õigeusku ristida. Nõukogude võimu ajal oli surve õigeusule mõnevõrra nõrgem kui luteri usule, kõiki õigeusu kirikuid Musta mere rannikul ei hävitatud ega suletud. Nii väideti ka Sulevis: "Aga kus sa ristid, vene usku ei taha minna, eesti usku pole" (Mikkor 1984: 174). Ebalojaalsemad kodanikud ristisid nõukogude ajal oma lapsi siiski salaja edasi, teised aga loobusid sellest hirmust repressioonide ees. Kolmandad põhjendasid ristimisest loobumist sellega, et "ei olnud seda moodi enam" (Vasemägi) või et "mina olen nüüdse aja inimene" (Naaber). 1980. aastatel küsitlesin samal teemal inimesi ka Eestis ning enamasti väideti, et ristimisest loobuti, kuna see polnud enam kombeks. Või vastupidi, et ristiti vaid "kombe pärast". Keskealised linnaelanikud pidasid ristimist sageli tühipaljaks formaalsuseks, "kombetäitmiseks": "See on see, et kui muud pole teha. Eks see on, et paremini meelde jääks see nimepanemine" (Mikkor 1986a: 132–133; vt ka 220–221). Seevastu tänapäeval on ristimine taas moodi läinud.

Massilisemalt hakati Kaukaasia eesti külades, näiteks Punase-Lagedal taas ristima 1940. aastatel, sõja ajal ja pärast sõda, kui ristiti vahepeal ristimata jäänud lapsed. Vajaduse korral leiti taas ka luterlikke kombetalitlusi oskavaid inimesi. Ristimine elavnes sõja ajal ka teistes Venemaa eesti asundustes, näiteks Livoonias Kubanis: "Poja ristisin 1943, kui sakslane sisse tuli, siis tuli papp" (Telman). Kuid see oli iseloomulik teistelegi Nõukogude Liidus elavatele rahvastele (vt nt Mikkor 1999a: 989–990). Estonias ristisid mõned luteriusulised sõja ajal oma lapsi vene õigeusku: "Noorem tütar, küll tema oli pahur, karjus öösel. Vene naised ütlesid, et risti ära, siis enam ei hakka. Ja tõesti, üks vanem naisterahvas läks linna, viis ja ristis ära ta ja peale selle jäi laps rahulikuks. Sõja aeg, poiss oli vist 5-aastane ja tütar vanem. Poiss ütles, et oh, vanamees tuleb oma hirmust haisu siia ajama. (kui papp tuli). Hakkas vastu juba. Noorem poeg oli üks 3-aastane juba, kui ristiti. Kolmas laps oli see, kes halvasti magas. Vaderiteks olid ikkagi venelased ja vene kirikusse viisivad ja ristisivad ära. Ei ise ei läinud ristimisele, see ongi nii kombeks, et ei lähe. Vaderid viivad ja ristivad ära ja kõik" (Puusta). Antud juhul

lisandus sõjaaegsele paanikale lapse haigus. See, et ema ega isa ei või osaleda ristimisel, on venelastel ja teistel vene õigeusulistel tavaline (vt nt Päss 1938: 548), kuna vanemaid peeti algselt lapse sünniga seoses ebapuhtaiks. Tegelikult pole see ametlik kirikukomme (Redko 1899: 88–89).

Sulevis ristis sõja ajal lapsi Eestist saabunud kirikuõpetaja (Mikkor 1984: 172, 173, 245). Siiski tundub, et Sulevis mingit erilist ristimise taaselustumist polnud. Ristimisega, seejuures õigeusku, puutusid sulevlased kokku enamasti segaperedes; näide Gagra linnas õigeusku poolakaga abiellunud sulevlaselt Eleonorelt: "Mina ristisin sellepärast, et meheema viimane soov oli — risti lapsed ära. Kogu aeg oli selline tunne, et nüüd ei täitnud soovi. Varem ei ristinud sellepärast, et olid sellised ajad...". Vanemate soov oli tähtsaks motiiviks nii õige- kui luteriusulistel (vt nt Mikkor 1984: 173). Pikemalt on seda kirjeldatud venelastel, kellel vanemad stimuleerisid ristimist ka materiaalselt (Nosova 1995: 91, 92, 93). Eespool toodud näites on aga tegemist koguni viimase sooviga, mille täitmist on alati oluliseks peetud.

Sulevis levisid 1940. aastate keskpaigast nn ilmalikud varrud, *punased varrud* (Mikkor 1984: 83) ehk *titevaatused.* Lapse sünni puhul korraldataval peol "valiti", see tähendab tehti teatavaks vaderid (Mikkor 1984: 7, 94). Igas peres peeti ilmalikke varrusid isemoodi, vahel mõni vanem inimene siiski ristis lapse (Mikkor 1984: 231), teinekord valiti vaid vaderid, või siis tähistati peoga vaid lapse sündi. Nii mõnigi küsitletu ei osanud kirjeldada, kuidas kombetalitus läbi viidi: "Siis titevaatusel need ristivad ka ikkagi. Siis ristiema või ristiisa hoiab last süles ja ei tea, mis seal edasi tehakse, kas loetakse või lauldakse (Mikkor 1984: 231). Sellist "ilmalikku ristimist" korraldati niisamuti Venemaal (Nosova 1995: 88).

Sulevi naaberkülas Salmes kirjeldati 1949. aastast kirikukommetele vastavat ristimist, kui üks vanem mees ristis oma lapselast.

Ristimistavade omapära eri külades ja peredes

Ristimistavades oli Kaukaasia eesti külade vahel suuri erinevusi. Kõige ilmekam on see Sulevi ja Estonia puhul. Sulevis hakkas 1930. aastatest ristimine järk-järgult asenduma ilmaliku "titevaa-

tuse peoga", kus mõnel juhul valiti ka vaderid. Seevastu Estonias ei kadunud ristimine ei õige- ega luteriusku päriselt kunagi.

Suhtumist ristimisse mõjutas ka 1940. aastatel eesti küladesse asustatud õigeusklike armeenlaste ja grusiinlaste naabrus. Tundub, et erinevalt eestlastest polnud kaukaaslased mingiks ajavahemikuks ristimisest loobunud. Eriti tugeva armeenlaste ja grusiinlaste mõju alla sattusid Estonia eestlased, kuid tulemused olid pereti erinevad: "Must rahvas ristib kõvasti, aga meie ei ole ei siia ega sinna" (Jakobson). Eestlastest märksa religioossematel kaukaaslastel oli ristimine 1980. aastatel üldiseks tavaks. Muidugi arendati ka Gruusias ateistlikku kasvatustööd, kuid see ei andnud piisavaid tagajärgi (Zarginava 1986). Üldine ristimine kaukaaslastel võis olla üheks põhjuseks, miks mõned eesti lapsed palusid ise end ristida: "Minul oli tütar 6-aastane, ütles, tahan et mind ristitaks, tahan et mind ristitaks" (J. Knuut); "Meil käis üks naine kodus poega ristimas. Me oleme eesti usku. Kirikus eesti usku pole. Sellel naisel olid lauluraamatud ja kõik. Ristimise vesi oli mingis nõus. Ei tea, kas pandi ristimisevette midagi. Laps oli juba nii suur, et teda polnudki vaja kätel hoida. Poiss käis juba koolis, ise ütles, et tahab ristida, me ütlesime, et me oleme eesti usku, seda siin pole, ei saa. Siis poeg ise läks selle naise juurde ja läks rääkis kokku. Vadereid oli kaks. Üks vaderitest polnudki ristimisel, ta oli Eestis. Valisime ta ristiisaks, tema oli mehe poolt. Ristiema oli siin, oli ka sugulane. Oli onutütar. 3 korda näpuga pandi vett otsaette. Kaks vanemat naisterahvast laulsivad" (Jorš); "Plikal oli nii hea meel, kui tema ristitud sai. Poja ja tütre ristisime kooli ajal (sünd. 1935 ja 1937)" (Kuutman); "Üks tüdruk koolis nuttis, mamma, mind tahetakse komsomoli panna, mina tahan, et mind ristitaks. Teie kõik olete ristitud, miks mina pole ristitud. Meil ei keelatud, aga voobšem..." (Kuutman). Nagu teadetest näha, leiti hea tahtmise puhul luterlike kombetalituste läbiviijad. Et kõik oleks nii nagu peab, sõitsid Estonia küla peenemad pered oma lastega Eestisse, 1950.–60. aastatel käidi ristimas näiteks Tallinnas Kaarli kirikus ja Toomkirikus ning Viljandis. Üldiselt oli Estonias laste ristimine tavapärasem kui Salmes või Sulevis, ristimisest loobuti Estonias näiteks siis, kui peres oli mõni kommunistliku partei liige. Alam-Lindas ristiti samuti 1960. aastatel lapsi luteri usku. Grossmanite perekond kutsus umbes 1961. aas-

tal Eestist kohale Kullamaa kiriku pastori Martin Terasmaa. Kirikuõpetaja saabus Alam-Lindasse koos orelimängijast abikaasa Taimoga. Ristiti korraga ühe pere neli kooliealist last. Korraldati suur pidu, kuhu olid kutsutud kõikide laste ristiemad ja ristiisad. Ülem-Lindas polevat hilisemal ajal luteri usku ristitud ning endised luteriusulised väitsid respekteerivat õigeusku.

Perede osas tulid erinevused enim esile segaabielude puhul teiste rahvustega. Segaabieludest õigeusklikega sündinud lapsed ristiti enamasti õigeusku, kuid oli ka erandeid. Näiteks ristiti Punase-Lagedal eesti-moldaavia peres lapsi õige- või luteriusku nii, kuidas juhtus: "Minul on lapsed on kõik ristitud. Minul on pooled vene keele ristitud ja pooled eesti keele. Kuidas trehvas, siin meil [---] Esimesega näiteks käisime Moldovkas, seal ristisime veneusku. Teise ja kolmanda ristisime Sotšis. Andrei ja N. ristisime eesti keele. Mina olen ristitud, kui viimast korda käis õpetaja Eestist siia lapsi ristimas, 1925. a. Rohkem siin ei käinud Eesti ristija. Minul on vnukid ka kõik ristitud, pooled vene keele ja pooled eesti keele. Kõige vanem vnuk on ka, see onu Karla ristis. Ah ei minul on viimased kolm last ristitud kodu eesti moodi. Kolm poissi on ristitud ainult kirikus. Minul viimased vnukid ka ristiti ära ja üks minias ka ristiti ümber. Ta oli enne klubis käinud ristimas [---] Aga poeg naerab, mina pidin 7 aastat mutsitama nekrestitega" (German).

Täiskasvanute ristimist esines eestlastel sageli õigeusklikega abiellumisel, tihti ristiti õigeusklikuga abielluv eesti naine enne pulmi või pärast lapse sündi (s.o enne lapse ristimist) õigeusku. Venemaalt esines täisealiste ristimist enim siis, kui vaderiks valiti ristimata inimene, sel juhul ristiti vahetult enne lapse ristimist ka tema (Nosova 1995: 96). Kuid mitte kõik ei vahetanud teise konfessiooni kuuluva inimesega abielludes usku, vahel isegi mitte teiseusuliste mehevanemate perre elama asudes: "No mina olen eesti keeli ristitud. — Aga sa ei taha teist veerat võtta? Ei taha. Misjaoks, korra ma olen ristitud. Kui on eesti keeli ristitud, siis on ikka 3 vaderit" (German). Õigeuskliku moldaavlasega abiellunud naine, kellelt näide pärineb, ristis osa oma lapsi õigeusku ja osa luteriusku ning usutülisid polevat peres esinenud. Kõnealune moldaavia-eesti abielupaar puhkab Eesti-Aiakese kalmistul

kõrvuti, mehel on õigeusklikele omaselt rist jalutsis, naisel aga luterlaste kombe kohaselt peatsis.

Sulevis esineski 1980. aastatel ristimist vaid segaperede eestlastel. Ristimise motiiviks osati pakkuda, et vist moe pärast (Mikkor 1984: 111, vt ka 128). Nii täiskasvanuid kui lapsi ristiti Gagra ja Sotši linna õigeusu kirikutes: "Sotši kirikus olen näinud, et vajutati nina kinni. Talve aeg oli, lumi maas, laps võeti paljaks, üks riie jäeti selga, pisteti vette. Kõrvalruum oli soe, viidi kohe pärast sinna. Gagras on praegu noor papp, valehabe ees, parukas peas. Minu tütretütar, komsomolka, on olnud seal vaderiks. Ta ise on ristimata. Vanasti ei tohtinud alaealine vader olla. Vader pidi olema leeris käinud. Nüüd pole leeritamist. Valitakse nii, kuidas rikkus on. Rikas paneb kuldristi kaela. Vaene paneb alumiiniumist risti kaela. Luteri usku siin pole, ainult veneusulised" (Teppe, vt ka Mikkor 1984: 29, 63, 111, 207, 245). Tänapäevasele vene õigeusu kirikule on üldse omane vaderitele esitatavate nõuete viimine miinimumini. Kirikukaanonitest taganemist ei nähta selleski, kui ristimisel osalesid komnoored (Nosova 1995: 88)[10]. Kuid paralleele võib tuua varasemastki ajaloost. Gruusiast on teateid, et mõnes etniliselt kirjus piirkonnas võidi vaderiteks valida koguni islamiusulisi, inguššidest ja tatarlastest naabreid. Sellest loodeti lapsele head tervist (Solovjova 1995: 134, 135). Ka albaanlased on oma lastele islamiusulisi ristivanemaid valinud (Ivanova 1997: 152).

Teistest rahvustest õigeusklikud naabrid ja sõbrad valisid ka eestlasi oma laste ristivanemateks, see tõi kaasa erilisi kohustusi: "Minu tütar ise on nüüd ristiema kahele krusinkale kui ta Eestist... Kui ristitütar hakkab mehele minema, Elsa peab ostma kas kuldsõrmuse või muu suure kingituse. See on nende poolt seadus. Vot ei tea, miks ta eestlase valis ristiemaks. Siinsamas elab tema. Nendel suri vend ära, neil on selline komme, et kui keegi saab perest surma, ei tohi enne maha matta, kui ümbruskonnas kõik lapsed lähemad sugulased on ristitud (vennad ja õed). Siis tulidki värava taha paluma Elsat. Mina olin selle vastu. Lapse ema valis ristiema, talle meeldis Elsa. Ristiisa, grusiin pidi

[10] Ametlikult peavad vaderid olema siiski õigeusku (*O tainstve* 1998: 18).

ostma kuldristi. [---] Üks ristitütar on Gagras. Elsa oli sõbranna pulmas, neil on selline komme, et kes on pulmas sõbranna, see peab olema ristiemaks. Muidu on siin ka selline komme, et kes on pulmas sõbrannaks, see hakkab ristiemaks, kes on sõber, see ristiisaks" (Pihlakas). See, et peigmehe "sõbrast" sai hiljem abielupaari esimese lapse, aga vahel ka kõigi ristiisa, on Gruusias vana komme (Solovjova 1995: 36), armeenlastel sai ristiisaks see, kes oli lapse vanemate pulmas isameheks (Ter-Sarkisjants 1998: 193).

Eestlasedki valisid teistest rahvustest vadereid, eriti segaperedes. Vaderid ei pidanud lapsega ühte usku olema. Näide Punase-Lagedalt eesti-moldaavia perest: "Minul on mitu vaderit kreekisi. Siis nädala pärast lähed nende juurde kostile, viid nendele käterätiku[11]. Kõik on meil segamini. Meil daže kes eesti moodi (s.t luteri usku) ristiti, oli kreek ja venelane. Viimasel ajal loetakse [---] ükskõik Jumal on üks, ainult iga rahvus usub teda omamoodi" (German). Segaperedes puutusid eestlased kokku reglementeeritumate ristimistavadega, vaderitel oli tähtis roll ka ristilaste pulmas.

Niisamuti on venelastel ristivanematel pulmalauas aukoht (Nosova 1995: 95; Dolženko 1995: 75). Selline kingituste vahetamine kinnitas sümboolselt uute sugulussuhete kehtestamist ja see oli ja on omane teistelegi õigeusku rahvastele (vt nt Solovjova 1995: 146–148). Kuid kingitusi võidi vahetada ka sugulaste vahel (Fedjanovitš 1995: 226). Kaukaasia eestlased rõhutasid sageli, et erinevalt eestlastest loeti õigeusklikel rahvastel ristivanemaid sugulasteks.

Vaderid

Enamasti võtsid Kaukaasia eestlased lapsele luteri usku ristides kolm vaderit, poisile kaks ristiisa ja ühe ristiema ja tüdrukule vastupidi, Sulevis oli see peaaegu üldine. Eesti-Aiakeses valiti rohkem vadereid, näiteks 1910. aastast on teada, et Elviina-nime-

[11] Käterätikute rituaalsel kinkimisel on paljude õigeusklike rahvaste elutähtpäevadega seotud kombestikus eriline koht. Vt nt Kosmenko 1984: 42–51; Lebedeva 1989.

lisel tüdrukul oli neli ristiema ja kolm ristiisa. Teistes asundustes nimetati suuremat vaderite hulka vaid ühel juhul Estonia külas. Õigeusklikel oli üldiseks tavaks vaid üks ristiema ja üks ristiisa. Ka luteriusulistel oli vahel paarisarv vadereid (Mikkor 1984: 151). Sulevis väideti, et luteriusulistel pidi alati paaritu arv vadereid olema ja Salme kirikuraamatu järgi nii ka oli. Tavaliseks kombeks tunduski olevat luteriusulistel paaritu ja õigeusklikel paarisarv vadereid. See reegel pole aga üldine. Näiteks Gruusias oli varem enamasti üks vader, ristiisa, kuid tütarlapse puhul võidi võtta ka ristiema. Mõnel pool oli kuni 5 vaderit. Kahheetias valiti sageli nagu luteriusulistel eestlastelgi poisile kaks ristiisa ja üks ristiema ning tüdrukul vastupidi. Svaanidel, kes olid ka eesti asunike naabriteks, valiti lapsele ristiema ja ristiisa (Solovjova 1995: 131). Kirikuseaduste järgi oli kohustuslik üks vader (Sartori 1910: 33; *O tainstve* 1998: 19–20).

Vaderiteks võeti nii sugulasi kui võõraid, aga mitte abielupaari korraga. Vahel arvati, et vaderiteks ei tohi olla sugulased. Idaslaavlaste puhul on peetud vanaks kombeks seda, et vaderid ei tohi olla sugulaste hulgast (Zelenin 1927: 295). Tänapäeval sobivad selleks sageli just lapse tädid ja onud (Nosova 1995: 95). Enamasti ei võinud ka Gruusias varasemal ajal lähisugulasi vaderiteks võtta. Kuid Svaneetias ja Mingreelias polnud see keelatud (Solovjova 1995: 133).

1920. aastate alguseni, kuni asundustes leeritati lapsi, pidid ristivanemad olema leeris käinud inimesed, kuid juba siis tuli ette erandeid.

Traditsiooniliselt pidid vaderid hoolitsema ristimise läbi uuesti sündinud inimese kristliku kasvatamise eest ning abistama teda tulevases elus. Õigeusklikel naabritel olid vaderitel lapsega eriti lähedased suhted, neil oli vastastikku täita tähtis roll elutähtpäevadel: "Armeenlastel on nii, et peigmehe ja pruudi kõrval istuvad ristiema ja ristiisa" (Pihlakas); "Ja siis kui vader sureb ära, ristipoeg või ristitütar peab ostma talle kirstu. Sedasi on siitmaarahval" (S. Heiman). Kurdeti eestlaste ükskõiksust: "Minule kinkisid ristiemad ainult kaks kleidiriiet, muud ei andnud midagi. Oma ristitütrele, lätlasele olen kinkinud palju. Venelastel hoolitsevad palju ristilaste eest, aga eestlased on nagu külmemad" (Kuldkepp).

Venemaal tähendas vaderite valimine väljastpoolt suguvõsa uute sugulussuhete loomist, sugulaste puhul aga sidemete tugevdamist. Vaderitesse suhtuti erilise austusega ning neil oli ja on eriline koht ristilaste pulmalauas (Nosova 1995: 95; vt ka *O tainstve* 1998: 20). Ka Gruusias tähendas vaderite valimine sugulaskonna laiendamist (Solovjova 1995: 132, 148).

Seevastu näiteks Eestis suhtuti nõukogude perioodil ristimise kaudu tekkinud suhetesse üsnagi ükskõikselt. 1980. aastatel pidasid keskealised linnaelanikud ristimist sageli tühipaljaks formaalsuseks. Toon paar näidet 1940. ja 1950. aastatel toimunud ristimistest, nii nagu neid meenutati 1980. aastatel: "Ja ma ei mäleta enam isegi, kes mu poja vaderid olid. Sest hiljem ei olnud sellega midagi tegemist, see oli ainult üks vormitäide" (Mikkor 1987: 420–421 — Jõgeva); "Ma ei mäleta isegi neid ristiemasid ega ristiisasid. [---] Ma ei mäleta, sest jumalaeest, mulle oli ükskõik, et lapsed ristitud said" (Mikkor 1986a: 220–221 — Tallinn). Kuid eelkõige sõltus suhtumine iga inimese religioossusest.

Vaderite hoolitsusest rääkides pidasid Kaukaasia eestlased silmas ikka kingitusi, mitte aga ristilapse kristlikku kasvatamist: "Vaderid andsid raha. Kulda pandi kohe robinal lauale. Ka riideid. Kutsuti — hambaraha. Paberiraha pandi lauale, kuld- ja hõberaha aga ristimise vee sisse" (Vuurman). Õigeusku ristimisel pandi laps pärast ristimist vaderite muretsetud riietesse: Lapsele toodi muidki esemeid: "Vaderid tegid tingimata kingituse, riiet, käterätikut. Hõbedat kingiti. Mul on veel lusikas, ristiema kingitud" (Dermanovskaja).

(Järgneb)

ISSN 0235—07771

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 9

Inimene ja riik Rootsi ajal . . . . . Margus Laidre
Tartu vaimulike karjääriredelid keskajal . . . . . Tõnis Lukas
Rudolf Kallas, unustatud mõtleja . . . . . Andres Herkel
Lauliku surm . . . . . Konrad Walther
Nälg udmurdi külas 1936–1937 . . . . . Viktor Sõrkin
Nõukogude sõjaline kohalolek Baltikumis . . . Mihhail Meltjuhhov
Tumeda aine lugu . . . . . Jaan Einasto
Klassikaline kultuur ja kristlik teoloogia . . . . Jaroslav Pelikan
Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest . . . Marika Mikkor
Põrandaaluste juhi paljastusi . . . . . Voldemar Teppich-Kasemets

KAUKAASIA EESTLASTE USUELUST JA RISTIMISTAVADEST

Marika Mikkor

Ristimisrõivastest on asundustest teateid alates 1910. aastatest: "Ristimise kleit pidi väga tore olema, see jäi mälestuseks pärast. Mul oli alles hiljaaegu, hiired närisid ära" (Kuldkepp, 1912). Rõivasteks kasutati valget riiet või poistel sinist ja tüdrukutel roosat materjali. Soolist erinevust rõhutati enamasti lipsude värviga. Mõnes peres, sealhulgas jõukamateski, oli tavaks ristida lapsed ühe kleidiga (Mikkor 1984: 7). Sama kleidiga võidi eri põlvkondade jooksul mitu sugulast ristida. Ka venelased toimisid vahel nii, uskudes, et kui esmassündinu ristimissärki kasutada järgmistegi laste puhul, elavad nad armastuses ja üksmeeles. Naine võis lapsi ristida ka oma alleshoitud ristimissärgiga, mis pidi lastele hea tervise tagama (Listova 1995: 42).

Ristimisrõivastega seotud maagilisi toiminguid enamasti ei mäletatud, on vaid üks teade: "Kui oli ristimine, tuli tütarlapsed ruttu lahti võtta, et siis saab ruttu mehele. Kui on juba ristitud, siis on ruttu-ruttu ristimise kleit vaja ära võtta. Aga see pole õige" (Vuurman).

Ristimistseremooniat ei mäletatud enamasti kuigi täpselt: "Vett pandi kolm korda otsaette. Vesi oli puhtas kausis. Küünlad põlesid laual. Vesi valati jälle mõne puu peale" (Vuurman). Keskealised inimesed kirjeldasid rohkem õigeusku ristimist: "Kirikus on suur vann ja vett täis. Kui on väike laps, tõmbavad vuhti vee alt läbi, öeldakse, õnnistatud vesi. Kui suur laps on, raputavad pähe" (Puusta); "Väikest last lastakse kätel kolm korda vette.

Algus 7. numbris.

Ma ise ristisin. Mul on ristitütar, ema eestlane, isa armeenlane. Hoitakse nii, et nägu ei lähe vette. Pärast tehakse veel nägu veega. Rist pannakse, kes kuld, kes hõberisti, kuidas kellegil võimalik on. Ennemalt külas üldse kuldriste polnud" (Dermanovskaja).

Poolakaga abiellunud Sulevist pärit eesti naine kirjeldas oma poegade ristimist 1950. aastatel Gagra linnas: "Lapsed ristiti kodus, kutsusime koju. Vanem poeg oli 13aastane ja ütles, tema kirikusse ei lähe. Paljajalu oli. Jalge alt määriti, otsa eest, peopesad ja rinnalt — veega. Kausis oli vesi, vaha sees, kausi ümber põlesid küünlad. Juuksed lõigati lapsel, määriti vahaga ära ja lasti vette. Kui vajus põhja, tähendas, et laps sureb ära. Seda mäletan selgelt. Minu pojal tehti ka nii. Minu lastel jäid mõlemil juuksed vee peale. Tehakse praegu ka niimoodi. Pärast ristiema pani suure suure käterätiku talle ümber ja ristisärk pandi selga. Oli eest välja õmmeldud. Ristiema tegi selle. Vett pani papp. Soe vesi oli. Papi kätte andsivad risti lindiga, papp pani kaela. Mul on veel olemas need ristid ja lindid. Niimoodi öeldi, et neid peab alles hoidma" (Dermanovskaja). Selline vaha ja juustega ennustamine oli vene õigeusklikel üldlevinud komme (vt nt Balov 1890: 96; Popov 1903: 361; Zelenin 1927: 297; Listova 1995: 41) ning seda järgisid koguni papid (Päss 1938: 550). Kodus ristimine on õigeusklikel aga erandlik, mida lubati vaid lapse nõrga tervise korral või kirik asus liiga kaugel. Nõukogudeaegsel "uskmatute" valitsemisperioodil vaatas kirik kodus ristimisele läbi sõrmede riigi kirikut vaenava tegevuse tõttu (*O tainstve* 1998: 12–13).

Vahel polegi selge, millisesse usku ristimist kirjeldati, ja vanemad ei teadnud tagantjärele isegi, millise konfessiooniga oli tegu: "Lapsed on ristitud vene usku kirikus. Oma mees oli venelane, see nõudis. Ise olen muidugi eesti usku. Luteriusku ristimisel pannakse pähe vett ja lõigatakse juuksed risti natuke. Venelased panevad üleni vee sisse ja ka lõigatakse juukseid. Ma kindlalt ei teagi, et kas neil lõigatakse juukseid" (Rjabitš). Tsiteeritu ema tegeles 1930. aastate alguseni ise ristimisega, tütre kirjeldatud juustelõikamine ristikujuliselt on iseloomulik just vene õigeusu kirikule, see pidi tähendama vastristitu tänuohvrit, seda, et tast saab jumala poeg ja kuulekas teener, kes pühendab nii ennast kui oma elu jumala teenimisele (*O tainstve* 1998: 62–63). Huvitav on see, et Gruusias lülitati juuksesalgu lõikamine, mitte küll ristiku-

juliselt, ilmalikku nimepaneku tseremooniasse (Zagrinava 1986: 228).

Estonia külas kirjeldati nõukogudeaegset kodust luteriusku ristimist: "Meil käis üks naine kodus poega ristimas. Me oleme eesti usku. Kirikus eesti usku pole. Sellel naisel olid lauluraamatud ja kõik. Ristimise vesi oli mingis nõus. Laps oli juba nii suur, et teda polnudki vaja kätel hoida. Poiss käis juba koolis, ise ütles, et tahab ristida, me ütlesime, et me oleme eesti usku, seda siin pole, ei saa. Siis poeg ise läks selle naise juurde ja läks rääkis kokku. Vadereid oli kaks. Üks vaderitest polnudki ristimisel, ta oli Eestis. Valisime ta ristiisaks, tema oli mehe poolt. Ristiema oli siin, oli ka sugulane. Oli onutütar. 3 korda näpuga pandi vett otsaette. Kaks vanemat naisterahvast laulsivad" (Jorš).

Sulevis ja Eesti-Aiakeses mäletati, kuidas vaderid kinkisid ristilapsele raha, "et lapsel tugevad hambad kasvaks". Sulevis teati paaril juhul, et kingituseks toodud raha pandi ristimisvette: "Aga kui ristiti, siis vaderid panid ristimise vaagnasse raha ja pärast see valati puu peale, kas mõni noor õunapuu või midagi" (Teppe); "Ikke öeldi, et hõberubla pandi vee sisse, aga ei tea, kas seda tehti või mitte. Sest hõbe pidi pidama vee puhta, millega ristitakse. Vesi visati minema, mis temaga muud tehti. Ei tea, kuhu see visati, kes seda üldse viskas, kas papp ise või kes" (Jastreb). Kauem, veel 1940.–50. aastateni, püsis tava Eesti-Aiakeses, kus selleks kasutati hilisemal ajal kopikaid. Hõbeesemete ja raha panemine ristimisvette on laialt tuntud kombed (vt nt Manninen 1924: 103), vahel pandi aga hõbeese lapse esimesse pesuvette (Wiedemann 1876: 307).

Ristimisvesi visati kõrgele puule: "Õpetaja luges ja pani vett pähe. Lapsepõlves nägin, vesi visati krooni. See puu on siis nagu lapse oma eluaeg" (A. Juhkum); "Ristimise vesi mõni ütles, et puu otsa visata. Kõrge puu, marjapuu. Et siis kasvama laps" (Mustkivi). Samuti põhjendati lapse esimese pesuvee valamist. Poisil visati see kõrgele, et ta suureks kasvaks ja tütarlapsel laiali, et tuleks palju kosilasi (Luce 1827: 94; Holzmayer 1872: 100; Wiedemann 1876: 307). Tütarlaste kohta kirjutati, et ristimisvesi nelja ilmakaarde — palju kosilasi (Holzmayer 1872: 102). Kommet mäletati küllalt hästi 1980. aastatel Eestis näiteks Põhja-Tartumaal, kui kirjeldati 1950.–60. aastaid. Enamasti tuli

vesi visata üle maja katuse (Mikkor 1987: 516–517, 546; Mikkor 1989: 298). Või visati see koos taldrikuga katusele, et tütarlaps saaks ruttu mehele (Mikkor 1989: 309–310). Ristimisvett võidi visata ka kõrgele puu otsa (Mikkor 1989: 269) või lillepõõsasse (Mikkor 1989: 298).

Kaukaasias mäletati vahel vaid seda, et vesi tuli visata kõrgele. Vaid kahel juhul räägiti, et see tuli visata katusele: "Ristimise vette ei pandud midagi. Visati vesi kõrgele, et poiss peab kasvama nii kõrgele, kui vesi lendas. Taldriku peal oli vesi. Tüdruku puhul visati niisamamoodi vett" (Raud).

Ristimisveega sooritatavad pärimuslikud toimingud püsisid eriti kaua Eesti-Aiakeses: "Ja kui last ristiti, see vesi, see ristiema, kes hoidis last süles ristimisel, see ristiema pidi õues valima puu, kui ristiema jõudis visata selle vee kõrgemale, kui see puu, see pidi tähendama õnne ja see laps pidi hästi kasvama. Pidi viskama üle selle puu ladva. Ja mina hoidsin oma õetütart süles ja käisin ümber puu ja lõpuks viskasin üle puu. Ja nüüd naerab, et ega ma muidu poleks kasvanud nii suureks, kui nüüd, et tädi Lilli oleks võinud valida väiksema puu. Mina enne seda ei teadnud, aga mina hoidsin last süles, ja siis öeldi, et sina hoidsid last süles, sina pead viskama vee. Ema ütles, et sina pead otsima puu ja tingimata üle selle viskama, ma pärast seletan sulle miks. Ja nüüd on õetütar selline tädi, et ohoh. Ega muidugi see puu midagi ei tähenda, aga see oli tehtud lihtsalt... 1948 oli see. Õetütar ei olnud aastane, kui ristisime" (Reisman). Nii tehti veel hiljaaegu.

Sageli valati ristimisvesi nii nagu lapse esimene pesuvesigi puudele: "Vot siis ristimise veega õnnistatigi puid või kuhugi see valati" (Butnina); "Vesi valati puu peale kusagile, et puu hästi kasvas, puu kasvas ilusasti ja nii palju marju oli. Ühtemoodi kõigil puu peale valati" (Kärsten); "Ristimise vesi valati enamasti puu peale, et on nagu õnnepuu" (Kenaš); "Vanasti ristimise vesi ikka puu peale valati, mõne noore õunapuu peale, et see pidi lapse õnne peale kasvama" (H. Heiman).

Õigeusklikud ei pööranud sageli ristimisveele erilist tähelepanu, kuna tseremoonia toimus kirikus ja samas vees ristiti korraga mitu last. Erandiks oli aga segaperekond, kus toimiti poolakast ämma õpetuse järgi: "Ristimise vesi kallati ka niisukese kohta, kus inimesed ei käi üldse, et mitte jalge all ei oleks, et Jumalat ei

tallutaks jalge alla. Minu poegadel oli sama moodi" (Dermanovskaja). Varasemal ajal olid aga nt venelastelgi ristimisveega seotud erilised toimingud. See valati kohta, kus ei käinud inimesed ega loomad, sageli voolavasse vette. Kodusel ristimisel aga õue tare nurga juurde, kus asus pühasenurk, või aeda. Kui ristijaks olid sünnitusi vastu võtvad naised, säilitasid nad seda kui eriti püha vett laste ravimiseks. Vanausuliste arusaama kohaselt oli see vesi aga eriti roojane ning valati järve (Listova 1995: 41). Vastavalt kiriku ametlikule seisukohale oli vesi ka pärast ristimist püha ja vesi tuli valada sellisesse kohta, kus mitte miski ebapuhas ei saanud rüvetada seda, näiteks voolavasse vette, jõkke (*O tainstve* 1998: 39).

Vahel ei mäletanud ka luteriusulised, kas ja mida ristimisveega enne või pärast tseremooniat ette võeti: "Ei tea, mis selle veega hiljem tehti. Seda vett ju õieti ei olnudki. Kolme sõrmega võtab ja paneb tilgad ära" (Angelstok); "Ristimisevette — Ei mina ei näinud midagi sinna pantavat. Iseäranis minul ei ristinud lapsi papp. Vesi pandi kus mujale, kui maha" (Tint); "Ei tea, mis ristimise veega tehti. Ega seda vett palju ei olnudki, seda oli nii vähe. Ma olin nii noor siis, mis mina oskasin siis aru saada" (Vaarman); "Ei tea, kas vee sisse pandi midagi või kuhu vesi pandi. Me oleme omadest maha jäänud ja teistele pole külge hakanud, meil pole neid seadusi" (Pärnamägi).

VARRUD

"Eks varrusid tehti nii, kuidas oli jõudu kellelgil" (Vuurman).

Mälestused varrude kohta ulatuvad 1910.–1920. aastateni. Varasematest varrudest leiab paar teadet Kristjan Suitsu taskuraamatust, kus ühel juhul on mainitud, et varrudelt pöörduti alles öösel tagasi (1892–1893: 28, vt ka 29). Pisut informatiivsem on sissekirjutus asunduste tippmehe Jakob Mihkelsoni poja Johannese suurejoonelistest varrudest 7. veebruaril 1893: "Õhtul mängisime mitmed mängutükid kooriga pidulistele ette. Pihlakas, kes ka pidule oli tulnud, oli ennast sikku täis võtnud. Tegi hulle tükke harmooniumi peal". Veel selgub teatest, et sedakorda oli luteriusku ristitaval lapsel üks ristiema ja üks ristiisa (Suits 1892–1893: 38–38p).

Õige suurejooneliselt ning lõbusalt tähistati varrusid ka Sulevis. Suuremal peol mängiti lõõtspilli või esines puhkpilliorkester, kui lapse isa oli *pasunakoorimees*. Pärast söömist tantsiti ja mängiti seltskondlikke mänge — pandilunastamist jms: "Varrudel olid võõrad ja naabrid ja sugulased, peaaegast nigu pulmad, niisama olid varrud ka, ikka suured peod. Varrudel peeti jutlust või kõnet, lauleti jumalasõna laulusi kui ristiti. Ja tantsiti ja... Karmoska ja kannel ja viiul. Tantsiti kõiki: polkat, valtsi, krakuvjakki ja õunapuutantsu ja..." (Leks). Sama väideti ka Kubanis asuva Livoonia kohta, kus veel nõukogude aja algul peeti suurejoonelisi varrusid: "Meil peeti suured varrud poole ööni, hommikul tulid veel peasi parandama. — Selsavetis käisime, andsime üles, et meil sündis laps. Varrud tegime kas nädala või kolme pärast. Terve päeva pidasime varrusid. Teine päev veel tulivad pahmellitama. Kolm korda tegime söökisi. Praeti kanu ja hanesid, viina (vein) ja vodkat. Laulsivad, tantsisivad, lõõtspill oli" (Valp).

Salmes arvati aga, et suurt lõbutsemist varrudel siiski polnud, peamine oli söömine: "Õhtul olid süldid, praadimisel järgi jäi ja vorstid ja hapukurki oli vahel. Ja missugune aastaaeg oli. Ristiti ära, siis söödi lõunat. Siis oli magustoit ka, riisipudru ja kampott või kissell. See oli alati, riisipudru oli pidutoit. Siis aeti juttu. Õhtaks oli sült, vorstid ja praad. Siis ei saadud nii kokku, nagu nüüd, siis oli suur asi, aeti juttu. Joodi viina. Ei, kohvi ei old. Ja matustel söödi vanasti ka alati kaks korda, söödi lõunal ja veel õhtul, pärast kui tuldi tagasi. Varrudel tantsimist ei olnud. No laulmist ei old ka. Siis praalimist ei old, siis oli rohkem pühadust" (Tšernjagina). Seega oli pearõhk söömisel, nagu ikka vanast ajast kombeks. Suhhumi ümbruse eestlastel oli 1980. aastatel vahel tavaks ristida kõik lapsed korraga, "kui rida on valmis", mispuhul korraldati suurem pidu.

Sageli piirdusid varrud ristivanemate tagasihoidlikuma kostitamisega.

Ilmalikud varrud

1950. aastatel asendusid varrud Sulevis *titevaatuse pidudega*, mida võib samaaegselt vaadelda nii katsikupidudena, mis tulid moodi varasema ükshaaval titeema külastamise asemel, kui ka nn ilmalike varrudena. Mõnel juhul nimetati seal vaderid ning võidi

mingil tasemel läbi viia ristimine. Samasuguseid nimepaneku pidusid korraldati Eestiski: "Nüüd hakkavad ju moodi minema need nimepanemise peod, ei nimetata enam ristsed. Aga enamus käib ju üksikult ja kui tahavad pidu teha, siis kutsutakse ka külalised" (Mikkor 1987: 423). Ühest küljest võib eristada ristimise järkjärgulist kadumist lapse sünni puhul korraldatavalt peolt ja teiselt poolt võimuorganite kujundatud uue kodaniku sünni pidulikku registreerimist. Esimesel juhul on tegu ristimise põlustamise tulemusel kujunenud tavadega, teisel juhul pakuti võimude poolt hoolikalt väljatöötatud ja läbimõeldud alternatiivi. Ilmaliku kombestiku kujundamisele pühendusid terved teadlaste, kultuuri- ja ideoloogiatöötajate rühmad, sellele pühendati konverentse ja kongresse ning anti välja temaatilist kirjandust. Uut, ilmalikku kombestikku hakati Nõukogude Liidus kujundama juba 1920. aastatel. Arutleti, kas üldse ongi vaja mingit kombestikku, arvati, et vähemalt kõige teadlikumad komnoored saavad ilma hakkama (Bromlei 1981: 7). Näite sellisest suhtumisest võib tuua ka Kaukaasiast 1924. aastast, kui üks komnoor Sulevist kirjutas, et komnoored enam pulmi ei pea (Kullerkupp 1924). Teised arvasid jälle, et ebateadlikumad rahvamassid pole niikuinii nõus kombestiku täieliku kaotamisega ja et oleks vaja üle võtta osa vanade traditsioonide vormist ning anda sellele uus nõukogulik sisu, unustamata kõrget kunstilist taset (Veresaev 1986). 1920. aastel oli punastel varrudel pearõhk siiski propagandal ja nii või teisiti uue tava juurutamine massides ei õnnestunud. Nõukogude teadlased oletasid tagantjärele, et küllap polnud kavandatud ürituste meelelahutuslik osa ja kunstiline tase rahuldav (Baturin 1981: 65–66).

Pikka aega ei andnud uute traditsioonide juurutamine tulemusi, kuigi selleks rakendati nii humanitaarteadlasi, kultuuri- kui ka parteitöötajaid. Riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide juurde loodi ilmaliku kombestiku väljatöötamiseks komisjone ja nõukogusid, mis koordineerisid erinevate spetsialistide tööd. Asi hakkas edenema aastakümneid hiljem. 1960. aastatel koostati Nõukogude Liidus parteiorganite ja kultuuritöötajate koostöös laste sünni piduliku registreerimise ja teistegi elutähtpäevade ilmaliku pühitsemise stsenaariume (Bromlei 1981: 14; *Rekomendatsii* 1981). Liiduvabariikide kultuuriministeeriumide poolt anti välja uut ilmalikku (vene keeles *graždanski* < kodanlik) kombestikku

tutvustavaid brošüüre. Niinimetatud punaseid varrusid hakati aktiivsemalt juurutama 1960. aastate lõpul (vt nt Arihbajeva 1965: 57–59; Fedjanovitš 1995: 233; *Sotsialistitšeskii* 1986: 170–173).

Musta mere ranniku eestlastel kujundati "punased varrud" klassikalisel kujul Eesti-Aiakeses. Ja seda mitte asunike maailmavaatelise ümberkasvamise tulemusel, vaid kuna seda asundust tabasid 1937.–1938. a eriti ulatuslikud repressioonid, peaaegu kõik täisealised mehed viidi minema (vt nt Sabbo 1996: 601–605). Administratiivselt kuulus Eesti-Aiake Abhaasia eesti küladest erineva jaotuse alla, sama ulatuslikud repressioonid olid veel Põhja-Kaukaasia ja Kubani eesti külades[12]. Eesti-Aiakese järelejäänud eestlased püüdsid vähemalt väliselt käituda lojaalselt ning pole tänini toibunud repressioonide šokist. Kui Abhaasia eesti külades ja linnades arutlesid eestlased veel 1980. aastatel, miks just nende abikaasa või isa ära viimiseks välja valiti, siis Eesti-Aiakeses oli vastupidi, represseeritud saada oli seal normaalne. 1980. aastatel ei juletud Eesti-Aiakeses repressioonidest eriti veel rääkida, alles 1999. aastal kuulsin, et Eesti-Aiakeses oli puhastustöö eriti põhjalik. Ning vastupidiselt Abhaasia eestlaskonnale arutles ühena väheste hulgas represseerimata jäänud mehe poeg selle üle, et miks küll tema isa ära ei viidud.

Eesti-Aiakeses nõukogulikud kombetalitused kujundanud kultuuritöötaja väitis, et ta võttis eeskuju naabruses asuvast kreeklaste asulast Krasnaja Poljanast, kus oli juba varem nii tehtud. Huvitav on see, milline termin mõeldi välja "ilmalike vaderite" jaoks, otsetõlge vene keelest *nazvannõi* oleks "nimetatud". Seega oli tegu nõndanimetatud nimetatud ema ja isaga. Sündmus pidi olema pidulik ja asjaosalistele meeldejääv. Vaatamata igakülgsele õnnestumisele korraldati sünnitunnistuste pidulikku kätteandmise tseremooniat sellisel kujul Eesti-Aiakeses veel vaid paar aastat hiljem ühel korral.

Veel 1980. aastatel töötasid Nõukogude Liidu ateistid välja aina tõhusamaid meetodeid religiooniilmingutega võitlemiseks, peeti teaduskonverentse ning publitseeriti propagandakirjandust.

[12]Repressioone Põhja-Kaukaasias on eriti tõetruult kirjeldanud Hilda Sabbo (1990). Põhja-Kaukaasiast Abhaasiasse rännanud eestlased, keda 1980. aastatel kohtasin, kippusid sageli viima juttu just repressioonidele, ning soovitasid hoopis sellel teemal uurimust teostada.

Samal ajal moderniseeris ja lihtsustas vene õigeusu kirik ristimistseremooniat. Ristimine oli üks võimalusi äratada huvi noortes kiriku ja usuelu vastu üldse. Ateistlikult meelestatud etnoloogid on kritiseerinud kiriku uuendusi (Nosova 1986: 247). Kuid ateistid võtsid ise lapse sünni ilmalikuks tähistamiseks üle kirikukombeid (nt vaderite valimine). Seega püüdis kumbki osapool end rahvale meelepärasemaks muuta.

LÕPETUSEKS

Keerukates ja muutuvates poliitilistes ning etnilistes tingimustes oli Kaukaasia eestlaste usuelule omane arvamuste paljusus. Mõnes peres ei respekteeritud õigeusku, teistes aga ristiti lapsi nõukogude ajal vene õigeusku. Estonias ja Eesti-Aiakeses ristiti lapsi küllalt kaua luteri usku. Eesti-Aiakeses on see tänapäevaks koguni taaselustunud. Ometigi toimis kõige tugevam õigeusklike surve just Estonia küla eestlastele, kuna sinna asustati massiliselt armeenlasi[13] ja grusiinlasi. Eesti-Aiakest tabas 1930. aastate lõpul teistest küladest ulatuslikum repressioonide laine, mis soodustas seal ka eestluse kiiremat hääbumist. 1980. aastatel kõneles seal eesti keelt peale vanemate inimeste veel vaid mõni üksik noor eestlane. Kuid just seal on luterlik ristimine taaselustunud. Lilli Reisman, kes Eesti-Aiakeses kunagi püüdis kujundada ilmalikku nimepaneku tseremooniat ning omal ajal ristimise kohta väitis, et *praegu eestlased ei risti ega käi kirikus. Võib-olla mõni nii vagaselt, et pole teada* (Reisman), toimetas 1990. aastatel luterlikku ristimist. Koduküla sõidavad end luteri usku ristima isegi täiskasvanud inimesed teistest Venemaa paigust. 1999. aastal kuulsin

[13]Ametliku vene õigeusu kiriku seisukoha järgi võisid Armeenia kirikusse kuuluvad inimesed vene õigeusu kirikuga liituda alles mürriga võidmise sakramendi läbi (*O tainstve* 1998: 65–66). Kuidas olid lood Abhaasias, on raske tagantjärele öelda. Minu andmeil käisid nii armeenlased kui grusiinid vene õigeusu kirikutes, Suhhumis oli ka Gruusia kirik. (Aastast 1910 kuni 1970. aastateni oli hilisem Suhhumi gruusia kirik kreeklaste õigeusu kirik, siis aga asendasid grusiinlased kreeklaste ikoonid vägivaldselt grusiinlaste ikoonidega, n-ö võtsid kiriku üle. Kiriku ehitasid algselt endile Suhhumi kreeklased ja see valmis 1915. aasta lõpuks. Andmed pärinevad Suhhumist Ateenasse asunud Georgios Grigoriadiselt (Grigoriadis 2001 ja 2001a, vt ka Grigoriadis 2001b).)

seal eestlasi üksteist jagavat "puhastverelisteks" ja "mittepuhastverelisteks". Alles nüüd julgeti võõrale rääkida ka sellest, et lapsi kasvatati teadlikult venekeelseteks. Inimesed polnud siiamaani toibunud 1930. aastate repressioonide šokist.

Tänapäeva Venemaa puhul on täheldatud, et ristimine, s.o vene õigeusku ristimine on üheks rahvusliku eneseteadvuse väljendamise vormiks keerukate rahvussuhete puhul (Nosova 1995: 90). Sajandeid islamiusulises Türgis elanud kristlike kreeklaste kohta on kirjutatud, et kirik asendas neile riiklust ja tähendas kodumaad suure algustähega (Ioanidi 1990: 21). Sama kehtib ka mõnede luteriusuliste rahvakildude osas, näiteks on olnud luteri usk tähtis tegur etnilise identiteedi säilimisel ingerisoomlastel. Õigeusklikul Venemaal on naabrid eestlaste usku, luteri usku seostanud nende rahvusega. Eesti asunike puhul on luteri usku identiteedi tegurina põhjalikult käsitlenud Aivar Jürgenson peatükis "Luterlus kui identiteedi faktor Siberi eesti asundustes" (Jürgenson 2000: 31–36).

Ühel osal Eesti-Aiakese eestlastest on tänapäeval luterlik ristimine omamoodi rahvusliku eneseteadvuse väljendamise vormiks. See on üpriski huvitav nähtus, kuna Eesti-Aiake oli just too küla, kus eesti keel hääbus rutem kui mujal. Ühelt poolt "venestunud" küla, teisalt "luterlus". Kuivõrd see ristimine on seotud tegelikult millessegi uskumisega, on iseküsimus.

Ka Estonia külas oli luteri usul tähtsus seoses etnilise identiteediga. 1950. aastate lõpul ja 1960. aastatel peeti seal osas peredest oluliseks just luterlikku ristimist, mõned eesti lapsed palusid ise end ristida "eesti usku", ristimist toimetasid külaelanikud või viidi lapsi Eestisse ristimisele. Luterliku ristimise tähendus tundus Estonias olevat pigem etniline kui religioosne. Pea kõik kaukaaslastest ja venelastest külaelanikud olid ristitud õigeusku, eestlastel polnud ristimine sedavõrd üldine. Mulle jäi mulje, et ühest küljest tahtsid need lapsed olla ristitud nagu õigeusklikud naabridki, kuid samas sooviti erineda teistest, s.o kaukaaslastest ja venelastest jt.

Kuidas on lood aga usueluga tänapäeval Eesti-Aiakeses, kus luterlik ristimine taas moes? Uurisin 2000. aasta oktoobris ühelt ristimisega tegelnud naise tütrelt, mida tema arvas ristimiskombestiku taaselustumisest Eesti-Aiakeses. Küsisin, kas inimene,

kes tegeles ristimisega, uskus ise jumalat. Mulle vastati, et ei uskunud, kuid ta olevat kaheldes arutlenud: "Ma ei tea, võib-olla on midagi, võib-olla pole." Ka tema isa olevat rääkinud nii. Aga ema oli väga usklik. "Kui me lauast tõusime, pidime leiva-soola eest Jumalat tänama. Kui lillele astusime, pidime vabandama, ka lillel on valus. Ta rääkis, et ka putukatel, ussikestel ja lepatriinudel on lapsed, kes ootavad neid. Õpetas neist lugu pidama. Vanaema viis veel öösel lehmale koti selga, et tal soojem oleks. Vanaema õpetas, et kellegile ei tohi liiga teha. Aga inimestega oli ta veel parem, õpetas, kui teile keegi halba teeb, tehke nii palju head, kuni tal on häbi ja ta hakkab paremaks. Inimene on halb, kuna talle on halba tehtud."

Lilli Reisman, kes tegeles viimati ristimisega, võttis selle ameti üle oma tädipojalt Karl Naeltakilt pärast tolle surma. Karl olevat tasahilju aastakümneid ristimisega tegelnud. Tagantjärele arvatakse nõukogude ajast, et ristimine oli *nagu keelatud ja nagu polnud ka.* Mõned Eesti-Aiakese inimesed ristisid lapsi Sotšis kirikus õigeusku, pärast aga külas luteriusku. Aastatel, mil usuelu Nõukogude Liidus ametlikult põlu all oli, tuli mujalgi ette, et usutalitusi viisid läbi külainimesed ise.

Eesti-Aiakese eestlased ise oletavad, et võib-olla kujundati ristimisteks "oma" tseremoonia, aga võib-olla tehti nagu esivanematel. "Võib-olla kõike ei tehtud ka õieti, võib-olla tehti." Ristimisel põlesid alati laual kaks küünalt, küünalde küljes olid lindid. Ristija luges midagi raamatust. Ristimisvesi oli tavalisel taldrikul ja ristiema ja ristiisa panid sinna peenraha. Ristimisveega "määriti lapse laupa või tehti rist", oletas küsitletu. Pärast viskasid ristiema, võib-olla poisil ristiisa, ristimisvee üle puu, et nagu kui üle puu visata, kasvab pikka kasvu.

Kuidas põhjendati viimaseid asetleidnud luterlikke ristimisi? Küsitletu, viimase ristimisega tegelnud inimese tütar rääkis, et ta ise on ristimata, kuna isaema ütles: "See on küll üks ilus komme, aga võib ka ilma selleta hakkama saada." Aga osa inimesi hoidis sellest kombest siiski kinni ka kõige raskematel aegadel. Näiteks 1937. aastal, kui kõik olevat olnud keelatud, tähistasid mõned ikkagi jõulusid. Nüüd hiljuti aga palus Miili Oberman, et ta sureb, aga lapselapsed on ristimata. Miks ta seda vajalikuks pidas, ei

teatud arvata, "võib-olla nad siiski midagi uskusid... Meil ei tulnud see pähegi..."

Ühel juhul otsustati isetegevusliku luteri usku ristimise kasuks seetõttu, et eesti-vene perekonnas oli naine ristitud külainimese poolt luteri usku. Esialgu taheti lapsi ristida vene õigeusu kirikus, *pahrestjanski*, papp aga ütles, et kuna ema on teist usku, tuleb ta enne ümber ristida. Nii loobutigi *pahrestjanski* ristimisest ja ristiti *eesti moodi*.

Viimasel ajal on Venemaal, Sotši piirkonnas elavatel Kaukaasia eestlastel olnud kokkupuuteid nn evangelistidega, kusjuures mulle jäi selguseta, millist kirikut täpselt silmas peeti. Krasnaja-Poljanas on evangelistidel oma "papp koos naisega" ja ka kirikuhoone. Sealne evangelistide kirikuõpetaja käis paaril korral ka Eesti-Aiakeses, inimeste vähese huvi tõttu polevat ta enam sinna tulnud. "See papp rääkis, et Jumal on üks, aga usk on erinev. Aga ta ütles, et evangelistidel see on luteriusk, et see läheb kõik kokku luterlastega. Ta rääkis, et see on sama. Elsa rääkis, et tema tahab, et oleks vanematega üks usk, et äkki kohtume teises ilmas oma vanematega."

Seega on üpriski oluline esivanemate usust kinni pidada. Äkki võimaldab see teises ilmas esivanematega kokku saada? Kes teab, igaks juhuks... Ja nii toimetataksegi oma moodi ristimisi, isetegevuslikus korras.

Ka mõned Adleri ekamad eesti naised arutlesid, et evangelistide kirik on "nagu eesti kirik, nagu meie oma" ja et seal võiks käima hakata. Tundus, et evangelistide usulistest tõekspidamistest suurt midagi ei teatud, mainiti, et nende kirikus on nurgas "pianiino", on pingid, kus võib istuda jutluse ajal ja et risti ei pea ette lööma.

Külades, kus eestlus püsis kõige kauem, Sulevis ja Salmes ei peetud luterlikku ristimist hilisemal ajal sugugi oluliseks. Nii täiskasvanute kui laste õigeusku ristimist esines seal segaperedes ja need vähesed eestlased, kes ristisid, tegid seda linnas õigeusu kirikutes. Milliseks on sealsete ja ka Suhhumi piirkonna eestlaste usuelu kujunenud tänapäevaks, seda ma ei tea, 1999. ja 2000. aasta ekspeditsioonidel ei õnnestunud mul üle Vene-Abhaasia piiri pääseda.

Estonias oli 1996.–1997. aastateks elavnemas Jehoova tunnistajate usuliikumine. Juba 1980. aastatel oli seal üks eakas Jehoova tunnistaja, kelle perekonnaliikmed selle usulahuga seotud polnud, ning ta ei teinud külas ka mingit usulist agitatsiooni. Siiski suhtusid teised külaelanikud temasse eelarvamusega, mulle räägiti tookord, et ta on baptist. Külaelanikud suhtusid sellistesse usuliikumistesse halvakspanuga. Ent 1990. aastate keskpaigaks olid mitmed Estonia küla eestlased hakanud Abhaasia-Gruusia sõjast tingitud vintsutuste tagajärjel Jehoova tunnistajateks.

Ka Sulevis oldi 1996.–1997. aastal Jehoova tunnistajatega kokku puututud, seal suhtuti aga neisse tõrjuvalt. Minu hea tuttav Lilli Angelstok pidas mind 1997. aastal Jehoova tunnistajaks, kui nägi mind kaugelt oma kodule lähenemas. Kohtumise vältimiseks tõttas ta kodust minema, naastes alles siis, kui minia läks talle selgitama, et saabusid külalised Eestist, mitte Jehoova tunnistajad. Lilli arutles, et tegelikult on ka eestlased usklikud, kuid eestlased usuvad "vagaselt" ega lähe seda kellelegi kuulutama.

Käsikirjalised allikad

Eestlaste... *s.a.* = Eestlaste ajalugu Suchumi linnas. EKLA, f 235, m 29:14

Holberg, Hendrik 1919. Estonia kiriku ja hariduse ajalugu. EKLA, f 235, m 27:11

Ludvik, Villem 1925. Sulevi ajalugu. ERM KV 362, lk 276–330

Mikkor, Marika 1984. Teatmematerjali Abhaasi ANSV Gagra rajooni Leselidze k/n Sulevi küla eestlaste perekonnakommete kohta. EA 203, lk 1–273

Mikkor, Marika 1985. Andmeid Kaukaasia eestlaste lapse sünni ja abiellumisega seotud tavade ja uskumuste kohta. EA 207, lk 8–180

Mikkor, Marika 1985a. Kaukaasia eestlaste perekonnakombestikust ja folkloorist. EA 207, lk 181–360

Mikkor, Marika 1986. Teatmematerjali Abhaasia ANSV Gagra rajooni Leselidze k/n Salme küla armeenlaste ja grusiinlaste ning Gruusia NSV Ahalkalaki linna armeenlaste elutähtpäevadega seotud tavade ja uskumuste kohta. EA 207, lk 361–413

Mikkor, Marika 1986a. Teatmematerjali inimese sünni ja surmaga seotud tavade ja uskumuste kohta Tallinnas ja Tartus, Harju raj. Kuusalu k/n-s, Rakvere raj. Vihula k/n-s, Rapla raj. Raikküla k/n-s ja Rapla

alevis, Pärnu raj. Vändra alevis ja Kingissepa raj. Leisi k/n-s. EA 212, lk 1–383

Mikkor, Marika 1987. Inimese sünni ja surmaga seotud tavad (Laiuse, Puhja, Rõngu, Torma ja Palamuse khk.). EA 225, lk 378–551

Mikkor, Marika 1989. Inimese sünni ja surmaga ning abiellumisega seotud tavad ja uskumused Laiuse, Torma ja Urvaste kihelkondades. EA 213, lk 251–364

Mikkor, Marika 1997. Abhaasia eestlaste identiteedist ja perekonnatähtpäevadest. (Eesti Rahva Muuseumi Etnograafilisse arhiivi üleantud käsikiri, mis on seni köitmata)

Nerman *s.a.* = Jakob Nermani saateartiklid tema poolt koostatud Kaukaasia eesti asunduste ajaloole. EAM, f 284, n 1, s 34

Pint, Jakob 1958. Mälestusi ja märkmeid Mustamere ranniku Eestlaste elust-olust. EAM, f 284, n 1, s 11

Pint *s.a.* = Jakob Pindi poolt koostatud Estonia küla elanike nimestikud. EAM, f 284, n 1, s 13

Ratassepp, Marie 1962. Marie Rattasepp. Minu elulugu ja mineviku mälestused. EAM, f 284, n 1, s 15[14]

Salme Kirikuraamat = Salme Ewangeli Lutterusse Koggodusse Kirriku ramat 1885 aastast. Abhaasia ANSV Gagra rajooni Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee Perekonnaseisuaktide osakond

Suits, Kristjan 1882–1916. J. Nermani ärakiri K. Suitsu mälestustest. 1882–1916. EAM, f 284, n 1, s 10a

Suits, Kristjan 1892–1893. Kristjan Suitsu taskuraamat. 1892–1893. EAM, f 284, n 1, s 4

Suits, Kristjan 1918. Mälestusi "Estonia" eesti küla asumisest Suhhuumi ümbruses. EAM, f 284, n 1, s 9

Tiismus *s.a.* = Johannes Tiismus. Salme küla perekonna raamat (alustatud 1884). EAM, f 309, n 1, s 65

Arhiivid

ERM = Eesti Rahva Muuseum

EA = Eesti Rahva Muuseumi Etnograafiline Arhiiv

ERM KV = Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastused

[14]Säiliku autor on oma nime kirjutanud Rattasepp, Eesti Ajaloomuuseumis on aga nimistus säiliku autoriks märgitud Ratassepp.

EAM = Eesti Ajaloomuuseum

F 284 = Jakob Nermani kollektsioon eesti asundustest Kaukaasias. 1882–1963

F 309 = Eesti asundused end. Nõukogude Liidus. 1895–1983

EKM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv

F 235 = S. Sommeri kogu

Kirjandus

Arihbajeva 1965 = Н. В. Арихбаева. *Организация работы родильного дома.* Москва

Balov 1890 = А. Балов. Рождение и воспитание детей в Пошехонском уезде Ярославской г. — *Этнографическое обозрение*, 3, 90–114

Baturin 1981 = И. Батурин. К вопросу об идеологической эффективности новой обрядности (на материалах Эстонской ССР). — *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР.* Москва, с. 65–71

Bromlei 1981 = Ю. В. Бромлей. Новая обрядность — важный компонент советского образа жизни. — *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР.* Москва, с. 5–28

Dolženko 1995 = И. В. Долженко. Родильные обряды и обычаи русских крестьян Восточной Армении. Начало 20 в. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка.* Москва, с. 60–80

Eestlased Kaukaasias. Vaimline edenemine Eesti asundustes. Isiklikke muljeid kohapealt. 1929. — *Pärnumaa Nädal*, nr 13

Elanik 1901. Suhumist. — *Uus Aeg*, nr 116

Elanik 1929. Kulakline "sõbramehelikkus" on kõrgemal kui nõukogude seadus. — *Edasi*, nr 62

Fais-Leutskaja 1997 = О. Д. Фаис-Леутская. Народы Италии. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы.* Москва, с. 250–301

Fedjanovitš 1995 = Т. П. Федянович. Родильные обряды у мордвы. Конец 19–20 в. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка.* Москва, с. 217–244

Grigoriadis 2001 = Георгий (Георгиос) Григориадис. Греки в Сухуме: Греческое население Сухума и окрестностей в XIX и начале XX века. — *Афины Плюс*, № 8 (81), 22 фев.

Grigoriadis 2001a=Георгий (Георгиос) Григориадис. Греки в Сухуме: Частичное возвращение. Период до сегодняшнего дня. — *Афины Плюс*, № 16 (89), 19 апр.

Grigoriadis 2001b = Георгиос Григориадис. Греки в Сухуме. — http://www.relintex.gr/sukhum

Grünthal, J. 1924. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning naistehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgustusel. — *Eesti Kirjandus*, XVIII, lk 299–308, 334–337, 386–395, 443–453, 475–491

Holzmayer, J. B. 1872. Osiliana. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. — *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 7. Band, 2. Heft. Dorpat

Hämäläinen-Forslund, Pirjo 1988. *Maammon marjat: Entisaikain lasten elämää*. Porvoo/Helsinki/Juva

Ioanidi 1990 = Н. Н. Иоаниди. *Греки в Абхазии. Очерки истории греческого населения Абхазской АССР*. Сухуми

Ivanova 1997 = Ю. В. Иванова. Албанцы. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 141–163

Jürgenson, Aivar 2000. Kirik ja kool Siberi eesti asundustes. — *Acta Historica Tallinnensia*, 4, lk 31–48

Kider, Karl 1914. Kaukasia Eesti asunduste juubeli-laulupidu Suhumis. — *Olevik*, nr 63

Kirkmann, Johannes 1912. Eesti asundused Mustamere kubermangus, Kaukasias. 4. Salme-Sulevi asundus. — *Postimees*, nr 140

Kosmenko 1984=А. П. Косменко. *Народное изобразительное искусство венсов*. Ленинград

Kožanovski 1997=А. Н. Кожановский. Народы Испании. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 302–326

Kullerkupp, O. 1924. Eesti asunikud Mustamere maakonnas. — *Edasi*, nr 284

Lebedeva 1989 = А. А. Лебедева. Значение пояса и полотенца в русских семейно-бытовых обычаях и обрядах XIX–XX вв. — *Русские: семейный и общественный быт*. Москва, с. 229–248

Linda asutusest Suhhumis. 1885. Kiri. — *Olevik*, nr 40

Listova 1989 = Т. А. Листова. Русские обряды, обычаи и поверья, связанные с повивальной бабкой (вторая половина XIX –20-е годы XX в.). — *Русские: семейный и общественный быт*. Москва, с. 142–171

Listova 1995 = Т. А. Листова. Ребенок в русской семье. Рождение, крещение. 2-я половина 19–20 в. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка.* Москва, с. 8–59

Loorits, Oskar 1932. Die Geburt in der livischen Volksüberlieferung. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, Bd. XXVI, Tartu, S. 131–169

Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1827. *Wahrheit und Muthmassung: Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel.* Pernau

Manninen, Ilmari 1924. Sündimine ja lapsepõlv eesti rahvatraditsioonis. — *Eesti Arst*, lk 75–78, 95–104, 143–153

Malts, Gustav 1931. J. Leinbergi vennapoja Gustav Maltsi kiri Nõo kirikuõpetajale M. Lipule. — *Materjale Maltsveti liikumise kohta.* (Ajalooline Arhiiv II. Akadeemilise ajalooseltsi toimetised VII.) Tartu, lk 403–435

Materjale Maltsveti liikumise kohta. (Ajalooline Arhiiv II. Akadeemilise ajalooseltsi toimetised VII.) 1931. Tartu

M[ihkelson], J. 1894. J. M. Suhhumis, 23. apr. 1894. — *Olevik*, nr 20, lk 453

M[ihkelson], J. 1899. J. M. Suhhumist... — *Olevik*, nr 8

Mikkor, Marika 1992. Kaukaasia eestlaste matusekombestikust. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XXXIX, Tartu, lk 167–188

Mikkor, Marika 1994. Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1234–1267, nr 7, lk 1481–1496

Mikkor, Marika 1998a. Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külades. — *Akadeemia*, nr 5, lk 939–978

Mikkor, Marika 1998b. *Eestlased Musta mere rannikul.* Tartu

Mikkor, Marika 1998c. Ersade sünnikombestikust Sabajevo ja Povodimovo külas. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLII, Tartu, lk 53–78

Mikkor, Marika 1999a. Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust. — *Akadeemia*, nr 5, lk 975–996

Mikkor, Marika 1999b. Sünnijärgse ajaga seotud toimingutest Kaukaasia eestlastel. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLIII, Tartu, lk 133–170

Mikkor, Marika 2000. On the Erza-Mordvinian Birth Customs in Sabajevo and Povodimovo Villages. — *Folklore. Electronic Journal of Folklore.* Printed version. Vol. 13, pp. 111–133. Vt http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol13/birth.htm

Muga. 1913. Salme asundus Kaukasias. — *Külaline*, nr 25, lk 199–200

N o s o v a 1986 = Г. А. Носова. Обряд крещения: традиции и современность. — *Вопросы научного атеизма.* Выпуск 34. Москва, с. 234–257

N o s o v a 1995 = Г. А. Носова. Современное состояние обряда крещения. Этносоциологический анализ. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка.* Москва, с. 81–100

O t a i n s t v e 1998 = *О таинстве крещения. С подробным объяснением всех совершаемых обрядов.* Москва

O s a v õ t j a 1926. Usumürk on hävinemisele määratud. Mustaronga Jõe kasuta vaev. (P.-Kaukaasias.) — *Edasi*, nr 131

P i h l a k a s , Johannes 1892. Suhhumis, 26. Dets. 1891. — *Sakala*, nr 5

P i h l a k a s , Johannes 1892a. Suhhumis 16. Oktobril 1892. — *Sakala*, nr 46

P i h l a k a s , Johannes 1906. Kirjad Kaukasiast. — *Virulane*, nr 121

P i h l a k a s , Johannes 1906a. Kirjad Kaukasiast. — *Virulane*, nr 122

P l o s s , H. 1884. *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker.* Bd. I. Leipzig

P o p o v 1903 = Г. Попов. Роды. — *Русская народно-бытовая медицина по материалам этнографическаго бюро князя В. Н. Тенишева.* С. Петербург, с. 325–362

P ä s s , Elmar 1938. About the customs at childbirth among the Ingers and the Votes. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, XXX. Tartu, pp. 538–564

R e d k o 1899 = А. Редко. Нечистая сила въ судьбахъ женщины-матери. — *Этнографическое Обозреніе*, № 1–2, с. 55–131

R e k o m e n d a t s i i 1981 = Рекомендации к обрядам "Бракосочетание" и "Рождение". — *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР.* Москва, с. 142–162

S a b b o , Hilda 1990. *Häving.* Tallinn

S a b b o , Hilda 1996. *Võimatu vaikida.* I. Tallinn

S a l m e ja Sulevi asundustest. 1921. — *Päevaleht*, nr 320

S a r t o r i , Paul 1910. Sitte und Brauch. — *Handbücher zur Volkskunde.* Bd. 5. Leipzig

S e r o v 1997 = С. Я. Серов. Португальцы. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы.* Москва, с. 327–341

S o l o v j o v a 1995 = Л. Т. Соловьева. Крестильная обрядность у грузин. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка.* Москва, с. 124–244

S o t s i a l i s t i t š e s k i i 1986 = *Социалистическии быт мордовского села.* Саранск

Zarginava 1986 = Т. Г. Заргинава. Социалистическая обрядность как фактор атеистического воспитания. — *Вопросы научного атеизма.* Выпуск 34. Москва, с. 224–232

Zelenin, Dmitri 1927. *Russische (oststlavische) Volkskunde.* Berlin/Leipzig

Ter-Sarkisjants 1998 = Алла Тер-Саркисянц. *Армяне. История и этнокультурные традиции.* Москва

Valk, Ülo 1998. Ristimise tähendusest eestlasele rahvausundi andmetel. — M. Kalda, M. Kõiva (toim). *Sator I: Artikleid usundi- ja kombeloost.* Tartu, lk 137–156

Veresaev 1986 = В. В. Вересаев. Об обрядах старых и новых. Еще об обрядах. — *Вопросы научного атеизма.* Выпуск 34. Москва, с. 271–297

Viktor 1924. Sulevlased ei võtnud pappi vastu. (Sulevi asundus Mustamere kub.) — *Edasi*, nr 225

Viktor 1924a. Papi äpardus. (Salme asundus, Mustamere kub.) — *Edasi*, nr 227

Volkova 1983 = Н. Г. Волкова. Армяне Абхазии (вопросы этнокультурных контактов). — *Полевые исследования Института этнографии 1979.* Москва, с. 105–114

Võime, Lembit 1980. *Tee uude ellu: Eesti asunduste ajaloost Kaukaasia Mustamere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929.* Tallinn

Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten.* St. Petersburg

MARIKA MIKKOR (sünd. 1963) on lõpetanud TRÜ 1988. aastal ajaloo erialal, praegu Eesti Rahva Muuseumi teadusosakonna teadur. *Akadeemias* varem ilmunud artiklid "Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest" (1994, nr 6, lk 1234–1267; nr 7, lk 1481–1496), "Soikkola isurite matusetavad" (1995, nr 9, lk 1889–1927), "Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külades" (1998, nr 5, lk 939–978), "Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust" (1999, nr 5, lk 975–996) ja "Sünnikombestikust linnas ja maal" (2000, nr 4, lk 806–847; nr 5, lk 1017–1044).